

ISSN 2077-7280

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ**

збірник наукових праць

Випуск 20

започаткований 1994 р.

Харків – 2017

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 18 від 22 грудня 2017 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор – канд. іст. наук, доц. *С. Д. Литовченко* (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Бардола К. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Бережна С. В., д-р філос. наук, проф. (ХНПУ імені Г. С. Сковороди)
Волосник Ю. П., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Горак А., д-р з іст., ад'юнкт (Університет Марії Кюрі-Склодовської м. Люблін (Польща))
Готовська-Хенце Т., д-р філос. наук, доц. (Інститут історії Болгарської АН (Болгарія))
Єремєєв П. В., канд. іст. наук (відп. секретар) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Домановський А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Журавльов Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Каплін О. Д., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Кудеко С. М., канд. іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Любавський Р. Г., канд. іст. наук (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Мизгін К. В., PhD, ад'юнкт (Варшавський університет)
Миколенко Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Потрашков С. В., д-р іст. наук, проф. (Харківська державна академія культури)
Рябченко О. Л., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)
Скирда В. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Страшнюк С. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Токарев А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Тумаков О. І., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Ченчик Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Чувшило О. О., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
Ячменіхін К. М., д-р іст. наук, проф. (Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057)707-56-68; факс: (057)702-03-79

E-mail: actproblhist@karazin.ua; сайт: <http://history.karazin.ua>

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – Вип. 20. – 116 с.

Збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідцтво про державну реєстрацію Наказ Міністерства освіти і науки України № 1328 від 21.12.2015

Зміст

**АРХЕОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Pokhodnyakova Alyona. The Role of International Trade in Development of the Nabataean Kingdom 6

Калугін Олег. Розвиток та викладання археології у Харківському університеті в контексті еволюції радянської археологічної думки (друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ ст.) 13

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Корольов Геннадій. Ausgleich Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм 22

Махонин Александр. Сеттльменты и концессии: разграничение понятий на примере иностранных поселений в Китае (1843-1939-е гг.) 31

П'ятничук Тарас. Зовнішня політика США в ідеях американських соціал-дарвіністів: основні напрями, особливості та значення. 38

Суховерська Ірина. Образ радянських військовополонених в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії 46

ІСТОРІЯ ХАРКОВА

Боженко Анастасія. Формування модерного міського простору м. Харкова у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. 57

Євсюкова Онисія. Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921 – 1928 рр.) 66

**ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА
ДІЯЛЬНІСТЬ**

<i>Буняк Олена.</i> Актриса Катерина Осмяловська: сторінки творчої біографії	74
<i>Новак Олександр.</i> Становлення системи пам'яткоохоронних інституцій в Україні (1917 – 1921 рр.): організаційний аспект	83
<i>Проненко Ірина.</i> Сучасний розвиток музеїв-скансенів в українській музейній структурі	91
<i>Гела Оксана.</i> Образи інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» у 1953-1964 рр.	98
Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених у 2017 р.	109
Відомості про авторів	113
Список скорочень	115



**Історія стародавнього світу
та середніх віків**

УДК 94(394.7)«-03/+00»

The Role of International Trade in Development of the Nabataean Kingdom

Pokhodnyakova Alyona

The paper is devoted to revealing of the role of international trade for the development of Nabataea. Appealing to the narrative, epigraphic and numismatic sources allows to conclusion that it was the intermediary trade that became the reason for conversion of Nabataea into a powerful kingdom, but in the same time led it for its annexation.

Key words: Nabataeans, international trade, intermediary trade, Incense route

Походнякова Альона. Роль зовнішньої торгівлі в розвитку Набатейської держави. Стаття присвячена з'ясуванню ролі міжнародної торгівлі в розвитку Набатейї. Звернення до наративних, епіграфічних та нумізматичних джерел дозволяє зробити висновок, що саме посередницька торгівля стала причиною перетворення Набатейї в могутнє царство, але, разом з тим, призвела до її анексії.

Ключові слова: набатейї, міжнародна торгівля, посередницька торгівля, ладаний шлях

Походнякова Алена. Роль внешней торговли в развитии Набатейского государства. Статья посвящена выяснению роли международной торговли в развитии Набатейи. Обращение к нарративным, эпиграфическим и нумизматическим источникам позволяет прийти к выводу, что именно посредническая торговля стала причиной превращения Набатейи в могущественное царство, но, вместе с тем, привела к ее аннексии.

Ключевые слова: набатейи, международная торговля, посредническая торговля, ладанный путь

The natural conditions of the territories between the Red and Mediterranean seas where the Nabataean nomadic tribes lived in earliest time were not favorable for successful development of agriculture and crafts, but the main important trade routes passed through this region. That fact led to the formation of economy based on intermediary trade, that had a significant impact on the entire history of the development of the Nabataean kingdom.

The evidence of the narrative sources, and first of all the works of Diodorus Siculus [7], Strabo [25], Cassius Dio [6], Josephus Flavius [10] and Pliny the

Elder [23, 24], allowed us to conclude that the Nabataeans had achieved a nearly total monopoly in the trade of incense and spices. At the same time, as the results of archaeological research demonstrate, they controlled the main trade routes having fortified camps throughout the whole region.

Scholars, in particular A. Negev [19, 20], G. Bowersock [4, 5], R. Wenning [27, 28], D. Graf [11, 12] and others involved in the research of the issue of economic development of Nabataea, noticed in their works that the Nabataean Arabs were engaged in transporting goods from Arabia, India and the Far East. To trace the ways of this caravan trade is allowed by epigraphic [7, 25] and numismatic [2, 13, 14, 18] materials found in Nabataean settlements.

The Incense trade route was a trade route linking the south of the Arabian Peninsula with states of the Mediterranean and Mesopotamia, through which luxurious incenses were supplied from the Horn of Africa and the island of Socotra. Conducted archaeological researches led us to the conclusion, that the Incense road passed through at least five Nabataean cities: Petra, Avdat, Haluza, Mamshit and Shivta [4, P. 225]. A special place among them belonged to the Nabataean capital Petra, the famous “city in the rock”, which was the largest political and cultural center of Northern Arabia, and also the most important caravan point before Gaza on the way from the South to the Mediterranean. It was through Petra that the trade of Arabia and India with the countries of the Mediterranean basin on the caravan road leading from Leucê Comê was going on [17, P. 63–64].

Appealing to narrative sources allows to form hypothesis on the history of taking under the Nabataeans' control all international trade routes throughout their territories. It should be noted that today there is no consensus between modern researches about the origin of the Nabataean nomadic tribes and territories they occupied at their early history [27, P. 25; 15, S. 74–86; 12, P. 53]. Only one fact is undoubted that for the first time the Nabataeans were mentioned in the Greek narrative sources refers to the fourth century B.C. However, the nomadic tribe of the Qedarites lived in that region, which, according to the biblical tradition, is named in honor of Qedar, the second son of Ishmael, mentioned in the Book of Genesis (Gen. 25:13) and in the First Book of the Chronicles (1 Chron. 1:29), that also contain references to Qedar as a tribe. Meanwhile, the Qedarites are known as the most organized northern Arab tribe and the territories to the north from Hejaz and the Negev to southern Palestine with Lahish as a center were under their control. At the time of their power which falls on the fourth century B.C. they controlled a large region between the Persian Gulf and the Sinai peninsula, where there as active incense trade took place [27, P. 26].

As a result of the increase of Persian influence in the Middle East, the rulers of Egypt and Salamis excited the rebellion of 385/80 B.C. At the same time, the Qedarites also resisted the Persians (Diod. 15.2.3–4), who successfully sup-

pressed uprisings, reorganized the Arabian territories depended to them and in 365 B.C. they established the satrapy of Edom [27, P. 26]. Ultimately the Qedarites lost the main strategically parts of their territories, and the control on the trade routes [27, P. 27]. Probably, that was the reason why the Nabataean tribes fortified their positions and then, having superseded the Qedarites, occupied leading positions in the incense trade.

Among modern scholars there are different points of view on these events. So, for example, E. Knauf believes that the Nabataeans were a group of tribes who separated from the Qedarites [16, S. 76–77]. In his turn, R. Wenning denies this statement, noting that the Persians' punishment to the Qedarites makes no sense at all if privileges in the trade of frankincense have passed to the detached part of the own tribes [27, P. 28]. Besides, there were differences in language, culture and religion.

Arabia did not become a Persian province and continued to maintain its own wide autonomy. Perhaps the Nabataeans lived in Hejaz or in northern Jordan, and afterwards they were chosen by the Persians as middlemen. This fact led to growing of the influence and power of the Nabataeans in the region [27, P. 27–30]. According to another point of view, it could be that the Persians lost their interest in the territory of Edom after 400 B.C., that enabled the Nabataeans to increase their power in the region [16, S. 76–77]. Nevertheless, all these changes resulted in the fact that the incense trade from Dedan to Gaza (the terminal trading station with the special status of a Persian garrison) felt under the Nabataeans' control. Since then the Persians had a chance to control the maritime and land trade routes to Egypt owing to the Nabataeans.

The narrative sources also contain important information for us about the Nabataeans' participation in international trade in the Middle East. So, Diodorus assumed that the Nabataeans supplied the Eastern Mediterranean incense and spices in the early fourth century B.C.: “τὸ δὲ προκείμενον ἀκρωτήριον τῆς νήσου κείται κατὰ τὴν καλουμένην Πέτραν καὶ τὴν Παλαιστίνην· εἰς γὰρ ταύτην τὸν τε λίβανον καὶ τὰλλα φορτία τὰ πρὸς εὐωδίαν ἀνήκοντα κατάγουσιν, ὡς λόγος, ἐκ τῆς ἄνω λεγομένης Ἀραβίας οἱ τε Γερραῖοι καὶ Μιναῖοι”¹ (Diod. 3.42).

Strabo in his description of the Arabian people mentioned in passing the territories from the Palestinian region to Petra, the Nabataean capital, where Arab tribes (including the Minaeans and the Gerrhaeans) supplied incense: “πλησίον δ' αὐτῆς ἀκρωτήριον, ὃ διατείνει πρὸς τὴν Πέτραν τὴν τῶν Ναβαταίων καλουμένων Ἀράβων καὶ τὴν Παλαιστίνην χώραν, εἰς ἣν Μιναῖοι τε καὶ

¹“And the promontory which stretches out in front of the island lies over against Petra, as it is called, and Palestine; for to this country, as it is reported, both the Gerrhaeans and Minaeans convey from Upper Arabia, as it is called, both the frankincense and the other aromatic wares” [8].

Γερραῖοι καὶ πάντες οἱ πλησιόχωροι τὰ τῶν ἀρωμάτων φορτία κομίζουσιν”² (Strabo 16.4.18).

The Nabataeans, controlling the flow of costly goods and transporting them throughout deserts, began to surpass other nomadic tribes in wealth, about which the Greeks got to know. In 312 B.C. Antigonos, the former commander of Alexander the Great, sent an army against the Nabataeans, and Diodorus, reporting of the expedition, mentioned the amount of incense and silver ingots captured from the Arabs: “εὐθὺς δὲ τῶν ἐγκατελιμμένων οὓς μὲν ἀνήρουν, οὓς δ' ἐζώγρουν, ἐνίους δὲ τραυματίας ἀπέλιπον καὶ τοῦ μὲν λιβανωτοῦ καὶ τῆς σμύρνης συνεσκευάσαντο τὸ πλεῖον μέρος, ἀργυρίου δὲ περὶ πεντακόσια τάλαντα”³ (Diod. 19.95.3).

The only one case of the Nabataeans' robbery during that period is presented in the work of Diodorus, who reported about pirate raids on Greek merchant ships in the Red Sea. As a result it was organized a punitive expedition: “οἱ τὸ μὲν παλαιὸν ἐξῆγον δικαιοσύνη χρώμενοι καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν θρεμμάτων τροφαῖς ἀρκούμενοι, ὕστερον δὲ τῶν ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας βασιλέων πλωτὸν τοῖς ἐμπόροις ποιησάντων τὸν πόρον τοῖς τε ναυαγοῦσιν ἐπετίθεντο καὶ ληστικὰ σκάφη κατασκευάζοντες ἐλήστευον τοὺς πλέοντας, μιμούμενοι τὰς ἀγριότητας καὶ παρανομίας τῶν ἐν τῷ Πόντῳ Ταύρων· μετὰ δὲ ταῦτα ληφθέντες ὑπὸ τετραρικῶν σκαφῶν πελάγιοι προσηκόντως ἐκολάσθησαν”⁴ (Diod. 3.43.5).

It should be noted that Diodorus, like other Greeks (Cassio Dio 3.43 and Strabo 16.4.4 also wrote about these events), did not distinguish the nomads from each other, so it's not necessary to say with certainty that just the Nabataeans were described, it might be representatives of other local tribes. In addition, Diodorus, when creating his work, used the evidence of his predecessors, and consequently, the fact of the raids might concern to an earlier period.

On the other hand, the robbery actions of the Nabataeans in the sea might have begun as a result of the intensification of the Egyptian maritime trade, which competed with the land one. It should be noticed that during that period

²“Near the island is a promontory, which extends to the Rock of the Nabataean Arabians, as they are called, and to the Palestine country, whither Minaeans and Gerrhaeans and all the neighbouring peoples convey their loads of aromatics” [26].

³“Of those that were caught there, some he slew at once, some he took as prisoners, and others who were wounded he left behind; and of the frankincense and myrrh he gathered together the larger part, and about five hundred talents of silver” [8].

⁴“Now in ancient times these men observed justice and were content with the food which they received from their flocks, but later, after the kings in Alexandria had made the ways of the sea navigable for the merchants, these Arabs not only attacked the shipwrecked, but fitting out pirate ships preyed upon the voyagers, imitating in their practices the savage and lawless ways of the Tauri of the Pontus; some time afterward, however, they were caught on the high seas by some quadriremes and punished as they deserved” [8].

the Egyptians were the first who began using monsoons for navigation, which greatly facilitated the movement of merchant ships in the sea (Pliny, NH 6.100–101). Ships loaded with incense could arrive directly to the ports of Egypt in accordance with seasons, and from there the goods were delivered to the Mediterranean. It can be found in Pliny the Elder's work (Pliny, NH 6.100, 104), as well as in the Periplus of the Erythraean Sea (Periplus 57). The Nabataeans discovered that because of the development of maritime trade the land one, which was the main source of income and prosperity of the Nabataeans, fell into decay. Their fears were not unfounded, what was proved by the decline of the Nabataean economy in the middle of the first century A.D., when the land trade routes, passing through Petra, were not in demand [5, P. 21]. At that time when the Nabataeans began to attack Egyptian ships in the sea, the incense and spices trade grew, and the links between the East and the Egyptian ports on the western coast of the Red Sea were strengthening.

The entire trade of South Arabia and the East with the Mediterranean was completely dependent on the Nabataeans and their land routes. Their success in the trade, which required the fortified stations and irrigated areas along all the routes in northern Arabia and the Negev, allowed Nabataea to establish its power firmly on all its territories. During the period of its prosperity in the early first century B.C. the Nabataean kingdom extended almost from Gerar in the south to Coelesyria in the north. The Negev, except the Mediterranean coast, also belonged to the Nabataeans, and the eastern border of their state probably coincided with the eastern border of modern Jordan.

Thus, determining the role of the international trade in the history of the Nabataean kingdom, it is possible to draw following conclusions. Firstly, the tendency to control the most important trade routes was one of the main reasons of the Nabataeans' transition from the nomadic way of life to the sedentary one and statehood. Secondly, it was mediatory trade that became the key to the success in economic, social and cultural development, which, in fact, enabled Nabataea to keep its independence for three centuries. Thirdly, active international trade promoted the assimilation of elements of Hellenistic and Roman cultures by the Nabataeans, and it was reflected both in the policy of the Nabataean kings and in the Nabataean culture taken as a whole. At the same time, the geographical position of Nabataea, which allowed to monopolize the international trade in the region, attracted the Romans, who made regular attempts to seize and subjugate it with the purpose to establish their own control of trade routes. The latter, finally, was the main reason for the annexation of Nabataea by the emperor Trajan in 106 A.D. and its transformation into the Roman province, in consequence of which the Nabataean Arabs had lost their political independence.

Literature

1. Шифман, И. Ш. Nabateyское государство и его культура. Из истории доисламской Аравии / И. Ш. Шифман. – СПб., 2007.
2. Barkay, R. Seven New Silver Coins of Malichus I and Obodas III / R. Barkay // Numismatic Chronicle. – 2006. – Vol. 166. – P. 99–103.
3. World English Bible (revision of the American Standard Version of 1901) / ed. by M. P. Johnson. – Colorado: Rainbow Missions, 2000.
4. Bowersock, G. W. A Report on Arabia Provincia / G. W. Bowersock // The Journal of Roman Studies. – 1971. – Vol. 61. – P. 219–242.
5. Bowersock, G. W. Roman Arabia / G. W. Bowersock. – Cambr., 1994.
6. Cassio Dio. Roman History: in 9 vol. / trans. by E. Cary. / Cassio Dio. – Cambr., 1917. – Vol. 5–6.
7. Corpus Inscriptionum Semiticarum. P. II: Inscriptiones aramaicas continens / Académie des Inscriptions et belles lettres. – P., 1889. – T. 1; 1907. – T. 2.
8. Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English translation by C. H. Oldfather / Diodorus Siculus. – Cambr.; Mass.; L., 1989. – Vol. 4–8.
9. Evenari, M. The Negev: The Challenge of a Desert / M. Evenari. – Cambr., 1982.
10. Flavius Josephus. The Works of Flavius Josephus: in 3 vol. / trans. by W. Whiston / Flavius Josephus. – Oxf., 1839.
11. Graf, D. F. The Nabateans in the Early Hellenistic Period / D. F. Graf // Topoi. – 2006. – Vol. 14/1. – P. 47–68.
12. Graf, D. F. The Origin of the Nabataeans / D. F. Graf // Aram. – 1990. – No. 2. – P. 45–75.
13. Head, B. V. Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics / B. V. Head. – Oxf., 1887.
14. Huth, M. Coinage of the Caravan Kingdoms: Studies in Ancient Arabian Monetization / M. Huth, P. G. van Alfen. – N.-Y., 2010.
15. Knauf, E. A. Die Herkunft der Nabatäer / E. A. Knauf // Petra. Neue Ausgrabungen und Entdeckungen. – München, 1986. – P. 74–86.
16. Knauf, E. A. Edom und Arabien / E. A. Knauf // Biblische Notizen. – 1988. – No. 45. – P. 62–81.
17. McLaughlin, R. Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China / R. McLaughlin. – N.-Y., 2010.
18. Meshorer, Y. Nabataean Coinage / Y. Meshorer // The Nabateans in Negev. – 2003. – P. 21–22.
19. Negev, A. Archaeological Encyclopedia of the Holy Land / A. Negev, S. Gibson. – N.-Y., 2005.

20. Negev, A. The Nabateans and the Provincia Arabia / A. Negev // *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. T. 2: Principat / hrsg. von H. Temporini und W. Haase. – B.; N.-Y., 1977. – Bd. 8. – P. 520–686.
21. *Patrich, J.* The Formation of Nabataean Art: Prohibition of a Graven Image Among the Nabataeans / J. Patrich. – Jerusalem, 1990.
22. *The Periplus of the Erythraean Sea: Travel and Trade in the Indian Ocean by a Merchant of the First Century* / trans. and ed. by W. H. Schoff. – L., 1912.
23. *C. Plini Secundi. Naturalis Historiae* / ed. L. Ianus / Plinius Secundus. – Lipsiae, 1854. – Vol. 1.
24. *Pliny the Elder. Pliny's Natural History: in 37 vol.* / trans. by Dr. Ph. Holland / Pliny the Elder. – Berkeley, 1847–48. – Vol. 1.
25. *Répertoire d'épigraphie sémitique: publié par la Commission du Corpus inscriptionum semiticarum* / par les Ch. Clermont-Ganneau, J. B. Chabot. – 1905. – T. 1–2; 1918. – T. 2.
26. *Strabo. Geography of Strabo: in 3 vol.* / trans. by H. C. Hamilton, W. Falconer / Strabo. – L., 1854–1885.
27. *Wenning, R.* The Nabataeans in the History History / R. Wenning // *The World of the Nabataeans: the International Conference 'The World of the Herods and the Nabataeans'* (17–19 April 2001). – Stuttgart, 2007. – P. 25–44.
28. *Wenning, R.* North Arabian deities and the deities of Petra: an approach to the origins of the Nabataeans? / R. Wenning // *Men of the Rocks: The Formation of Nabataean Petra. Conference, 2–4 December 2011*. – B., 2013. – P. 335–342.
29. *Young, G. K.* Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 B.C. – A.D. 305 / G. K. Young. – L., 2003.

УДК 378.4.016:902](477.54-25)»194/196»

**Розвиток та викладання археології у
Харківському університеті в контексті еволюції
радянської археологічної думки
(друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ ст.)**

Калугін Олег Володимирович

Стаття присвячена дослідженню викладацької та наукової діяльності археологів Харківського університету в контексті розвитку археологічної думки в Радянському Союзі у післявоєнний час та до середини 60-х років ХХ століття. Автор намагався прослідкувати основні тенденції у викладанні та рівень впливу на нього наукових досягнень.

Ключові слова: археологія, Харківський університет, викладання, наука

Калугін Олег. Развитие и преподавания археологии в Харьковском университете в контексте эволюции советской археологической мысли (вторая половина 40-х - середина 60-х годов ХХ в.). Статья посвящена исследованию преподавательской и научной деятельности археологов Харьковского университета в контексте развития археологической мысли в Советском Союзе в послевоенное время и до середины 60-х годов ХХ века. Автор пытался проследить основные тенденции в преподавании и уровень влияния на него научных достижений.

Ключевые слова: археология, Харьковский университет, преподавание, наука.

Kalugin Oleg. Development and teaching of archeology at Kharkov University in the context of the evolution of soviet archaeological thought (late 40s - mid 60s of XX century). The article investigates teaching and research activities archaeologists Kharkov University in the context of archaeological thought in the Soviet Union in the postwar period and the mid-60s of XX century. By trying to follow the main trends in teaching and level of influence on his scientific achievements.

Keywords: archeology, Kharkov University, teaching, science

Проблеми, які пов'язані з історією викладання археології у радянських навчальних закладах, зокрема у Харківському університеті, вже багато років привертають увагу дослідників. Археологія, як навчальна дисципліна, в Радянській державі займала одне з провідних місць в системі історичних наук [13, с. 13-15]. У післявоєнні часи створюються необхідні умови для

розвитку і викладання цієї науки, з'являються висококваліфіковані кадри, формується методологічна база викладання тощо [26, с. 272-295 та інші]. Харківський університет, як один із центрів тогочасної радянської науки, також йшов у «ногу з часом». У післявоєнний період тут формується генерація вчених, які займаються археологією та її викладанням у руслі вітчизняної науки [17, с. 104]. Проте дослідники завжди основну увагу приділяли досягненням вчених з Москви, Санкт-Петербурга (Ленінграда) і Києва. Втім, внесок викладачів Харківського університету у розвиток викладання археології та її дослідження також був достатньо вагомим [8; 10; 17; 21]. У зв'язку з цим є актуальним розгляд питання, що стосується викладацької та наукової діяльності археологів Харківського університету в контексті розвитку археологічної думки в Радянському Союзі у післявоєнний час та до середини 60-х років XX століття.

Дискусійними в цій темі є питання, які торкаються «розриву» між реальним розвитком радянської археологічної думки того часу та тим, що викладали на загальних курсах, семінарах, спецкурсах у стінах вищих навчальних закладів країни та Харкова зокрема. Дана тема є недостатньо дослідженою та мало висвітленою у вітчизняній літературі, оскільки всі відомі нам автори звертаються до становлення археології як науки у стінах Харківського університету, а уваги до її викладання практично не приділяють.

В якості джерел під час дослідження нами були використані як особові справи викладачів Харківського університету [6; 7], так і спогади [4; 9; 14].

Кажучи про питання стану розробки історіографічної бази з зазначеної проблеми, то слід відзначити, що ця тема є специфічною і частково розробленою. Використану літературу можна розділити на декілька умовних груп: 1) загальні роботи про розвиток радянської археології (Н. С. Абашина [1], М. І. Артамонов [2], А. В. Арциховський [3], В. Ф. Генінг [5], Л. С. Клейн [12, 13], Г. С. Лебедев [15], А. І. Мартинов [16], А. Л. Монгайт [18, 19], Л. М. Славін [22], П. М. Третьяков [23], І. Г. Шовкопляс [24], В. А. Булкін [26] та інші); 2) праці західних науковців, які давали оцінку радянській археології (Е. Вассон [25], К. S. Chang [27], А. Köbben [28], К. Struve [30] та інші), а також дослідження про розвиток і викладання археології у Харківському університеті (В. В. Скирда [21], В. І. Кадеев [8, 10, 11], В. К. Міхеєв [17], Б. А. Шрамко [17], Ю. В. Буйнов [4], С. М. Куделко [14] та інші). Хоча історіографія з зазначеної проблеми і нараховує певну низку робіт, вона ще не була предметом спеціального дослідження.

Метою даної статті є розгляд процесу розвитку викладання археології як наукової дисципліни у Харківському університеті в другій половині 40-х – середині 60-х років XX століття і її порівняння з загальним розвитком тогочасної радянської археології.

Основні завдання дослідження:

- дати аналіз розвитку викладання археології в загальнодержавному масштабі в другій половині 40-х – середині 60-х років XX століття;
- здійснити аналіз викладання археології в Харківському університеті в другій половині 40-х – середині 60-х років XX століття крізь призму постатей викладачів та вихованців історичного факультету ХДУ;
- порівняти ступінь розвитку археології та викладання в Радянській державі та Харківському університеті у післявоєнний час і у період «відлиги», зазначивши недоліки дидактичного аспекту та її реальний стан розвитку як самостійної наукової дисципліни.

Післявоєнні роки для радянської археології – це величезна кількість викликів. В Західній Європі вчені-археологи практично були з нею не знайомі: не тільки через мовні перепони, а перш за все через культурно-політичну відстороненість СРСР від країн Заходу. Одні розуміли її як «археологію великої держави» [25], а інші говорили що вона зовсім не схожа на західну, тому що в ній «розійшлися навики мислення і термінологічні системи» [27]. На Заході розуміли її досягнення та недоліки і бачили, що вона знаходилась на рівні формування загальних принципів та методологічних постулатів. Її сприймали як науку романтичну, називаючи «великою незнайомкою», від якої залежить знання стародавньої історії усїєї Європи [30]. Саме в цьому і полягало відношення західного світу до радянської археологічної науки: на неї сподівалися і, одночасно, критикували. Як зауважив голландець А. Кеббен, «діалог між двома світами, все ж таки, залишається самодостатнім, де слова мають різне значення, а категорії – різний зміст» [28]. Полеміка західних археологів доводить – археологія в СРСР після війни повільно відроджувалася на власному ґрунті.

Виділяють декілька фаз розвитку археології Східної Європи, де основний масив займає радянський період. Наприклад, дослідник Мартинов виділяє чотири періоди:

- Перший період (XVIII – поч. XIX ст.) – фаза виникнення і початковий етап розвитку археології;
- Другий період (середина XIX – середина 30-х років XX ст.) – фаза становлення археології як науки та наукової дисципліни;
- Третій період (середина 30-х – кінець 60-х рр. XX ст.) – фаза, яка характеризується проникненням в археологію марксистсько-ленінських ідей;
- Четвертий період (с кінця 60-х років – сучасність) – фаза, яка відзначається децентралізацією археологічної науки та характерна відкриттям кафедр археологічного спрямування в університетах [16, с. 5-11].

Ця періодизація не єдина. Науковці В. Ф. Генінг [5, с. 14-16] та Г. С. Лебедев [15, с. 2-4] запропонували свої погляди на фази розвитку археології, які багато у чому схожі між собою. Вони також виділяють дореволюційний період, як фазу виникнення та становлення археологічної науки, її гальмування під час переслідувань 30-х років та II Світової війни і подальший поступовий розвиток.

У післявоєнні роки радянські дослідники починають займатися розробкою проблем етногенезу. Вони зверталися до пошуків стародавніх коренів радянського суспільства, тобто акцентують увагу на вивченні етносів та міграційних теорій, які на той час в західній науковій думці вже давно втратили кредит довіри і перестали фігурувати в працях дослідників. Також свій відбиток наклала «холодна війна», яка гальмувала спілкування радянських археологів із західними колегами [13]. В цей час археологи СРСР часто безпідставно критикували буржуазну науку та її методологічні розробки [19 та інші]. Звісно, це шкодило і викладанню археології. Проблематика радянської та світової археології здебільшого розглядалася на прикладі пам'яток та матеріальних знахідок СРСР [13, с. 34-36].

У 50-ті роки, після смерті Й. В. Сталіна, намітилися зміни, що стосувалися вивчення минулого Радянської держави. Почався відхід від догматів в археології, які були нав'язані викликами часу та тоталітарною системою управління. Поступово втратили своє значення автохтонні схеми етногенезу [23; 2] і навіть сама методика, по якій вони будувалися, була розкритикована [12; 18 та інші]. Однак, ідеологічний ентузіазм все одно повертав радянську археологію до боротьби з інакодумцями та тими, хто застосовував напрацювання західноєвропейських археологів. Це наклало свій відбиток і на викладанні цієї дисципліни в вищих навчальних закладах. Студенти не мали вільного доступу до необхідного спектру іноземних джерел, а звідси виходило, що вони були позбавлені взаємопов'язаних наукових проблем, які часто зводилися до етнокультурної історії різних регіонів Радянської держави. Це впливало на якість курсових та дипломних робіт, а згодом і звужувало спектр фахівців-археологів, які не в повній мірі орієнтувалися у масиві сучасних знань [26].

З середини 40-х до середини 60-х років був зроблений якісний стрибок в розробці проблем вітчизняної археології. Від спроб довести приналежність археологічних культур [12; 17] до певних етнічних груп до критики цієї методики [13; 18; 23]. Як не дивно, це не позначилося на викладанні. Викладачі провідних університетів країни продовжували викладати археологію у синтезі з етнокультурними аспектами, ігноруючи теоретичні положення і методику розроблену на Заході [5; 13; 15 та інші].

У розвитку та викладанні археології у Харківському університеті були певні особливості. Післявоєнні роки та наступне десятиліття для Україн-

ської РСР ознаменовується активним розвитком археології [17; 21; 22; 24 та інші] та її викладанням в провідних вузах країни [10; 17; 22 та інші]. Можна стверджувати, що харківські науковці зробили свій вагомий внесок в розвиток радянської археології [10, с. 111-119; 17 с. 61-66].

Друга половина 40-х – перша половина 60-х років ознаменувала собою цілий ряд археологічних відкриттів харківських науковців, які збагатили загальнорадянську археологію. Першим серед них слід відзначити Семена Анатолійовича Семенова-Зусера (1887–1951 рр.), який з 1937 по 1951 роки очолював кафедру стародавньої історії та археології Харківського державного університету ім. О. М. Горького [7, арк. 14]. Спектр його наукових інтересів був широким: від історії племен Північного Причорномор'я до історії античних полісів [7, арк. 8-10]. У 1945 році він провів розкопки п'яти скіфських курганів поблизу м. Люботина, а у 1946–1948 рр. — городища, селищ і курганного могильника поблизу с. Верхній Салтів [21, с. 72-73]. Однак, всі ці дослідження не були основою наукових інтересів вченого, тому публікації матеріалів його розкопок були тільки у вигляді звітів, без будь-яких спроб аналізу отриманих результатів.

Саме Семен Анатолійович першим почав викладати на кафедрі стародавньої історії та археології курс «Археологія» [7, арк. 21]. У рамках цього курсу він формував у студентів розуміння ролі і високої відповідальності кожного дослідника в справі пошуку і охорони пам'яток історії та культури. Вчений у руслі тогочасної наукової думки активно шукав відповідність археологічній культурі серед етнічних груп [10; 17]. С. А. Семенову-Зусеру, давали високу оцінку як викладачу. В його характеристиці зазначено наступне «...Семен Анатолійович читає курс археології і первісного суспільства на високому ідейно-теоретичному рівні і проводить велику археологічну роботу... багато уваги приділяє вихованню молодих кадрів-археологів... користується повагою у студентів і професорсько-викладацького колективу...» [7, арк. 22].

Розвивав археологічні знання і приділяв увагу вихованню майбутніх дослідників минулого Харківщини і видатний археолог і музеєзнавець Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970 рр.), який почав працювати професором на кафедрі стародавньої історії та археології в 1953 році [6, с. 18]. Він викладав такі спецкурси як: «Історія еллінізму», «Історія Візантії», вів багато спецсеминарів [6, с.10], де розповідав студентам про головні напрями та особливості польової дослідницької практики і знайомив їх з існуючими археологічними теоріями і концепціями, приділяючи головну увагу історії античності.

У 1954–1960 роках Костянтин Едуардович провів розкопки оборонних споруд давньогрецького міста Ольвія, що дало йому можливість заявити про достовірність свідцтва Геродота про Ольвію [8, с. 12-13, 10, с. 60].

Завдяки цим дослідженням поповнилися фонди Археологічного музею Харківського університету. Це дало змогу студентам працювати зі знахідками цього великого античного центру.

За свою науково-педагогічну діяльність, професор К. Е. Гриневич отримав подяку від тодішнього ректора Харківського університету професора В. Г. Хоткевича, де зазначалося що він, «...*проводить велику науково-педагогічну і виховну роботу для підготовки і виховання високопрофесійних спеціалістів...*» [6, арк. 30].

Сприяв розвитку археології як наукової та викладацької дисципліни, Борис Андрійович Шрамко. Він закінчив Харківський державний університет у 1949 році і цього ж року почав самостійні археологічні пошуки. Ним було виявлено та досліджено понад три десятки пам'яток різних епох.

У 1951 року Борис Андрійович став викладачем кафедри стародавньої історії та археології, де почав читати курси з історії первісного суспільства та археології разом з низкою спецкурсів (наприклад, «Методика польових досліджень з основами топографії») [9, с. 55, 52]. У своїх лекціях він приділяв увагу пошуку і вивченню історичних пам'яток, їх інтерпретації, та перспективним методикам у польовій археології [4; 14].

Одним із учнів Б. А. Шрамка був Володимир Кузьмич Міхеєв (1937 – 2008 рр.) – майбутній викладач та науковець з історії археології, який з 1959 року тільки почав займатися археологічними дослідженнями на території Харківщини з метою виявлення пам'яток салтівської культури [21, с. 72-73].

У 1956 році успішно закінчив ХДУ Володимир Іванович Кадеєв [29, с. 4-5]. Ще з 1953 року він працював завідуючим Археологічним музеєм університету і приймав участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом Б. А. Шрамка та інших дослідників [11, с. 34]. У 1955 році по рекомендації декана історичного факультету МДУ професора А. В. Арциховського, В. І. Кадеєв отримав відкритий лист на проведення археологічних розвідок. З 1956 року Кадеєв почав керувати курсовими роботами студентів першого курсу з археології і стародавньої історії, а з липня 1957 року починається його викладацька діяльність [9, с. 55]. Він почав читати на заочному відділенні історичного факультету курс археології і первісного суспільства. Велику увагу у своїй викладацькій діяльності приділяв історії та археології античних центрів Північного Причорномор'я [29, с. 5] і розкривав специфіку ведення розкопок різних археологічних об'єктів.

Таким чином, з середини 40-х по першу половину 60-х років ХХ століття йде стрімкий розвиток радянської археології. Звісно, потрібно згадати про те, що вона була зупинена на деякий час II Світовою війною. Але це не вплинуло на процес її формування. Це торкається і Харківського університету, як одного з провідних наукових центрів Радянської держави.

Прослідковується певна еволюція від розробки етнокультурної проблематики у науці до питань, які стосувалися виникнення мислення, мови, культур та цивілізацій. Але у викладанні залишається орієнтування на етнічний бік питання щодо археологічних культур, де матеріальні знахідки використовувалися, перш за все, як інструмент відображення етнокультурної історії людства.

У Харківському університеті відбуваються схожі речі. В післявоєнний час спостерігається новий етап розвитку археології, який пов'язаний зі створенням кваліфікованого середовища науковців, котрі мали комунікацію між відомими археологами та їхніми учнями. Це дозволяло активно займатися пошуковою та дослідницькою діяльністю. Але викладання археології зводилося до етнічних та практичних проблем (дослідження археологічних пам'яток та знайомства з методами польової археології). Це явище було подібним до загальнорадянських тенденцій. Реальний розвиток археологічної науки і її викладання у Харківському університеті мали різні рівні розвитку – наука випереджала викладання.

Література

1. *Абашина, Н. С.* Археология та історія / Н. С. Абашина, Д. Н. Козак, Є. В. Синиця, Р. В. Терпиловський. – К., 2012.
2. *Артамонов, М. И.* Вопросы расселения восточных славян и советская археология / М. И. Артамонов // Проблемы всеобщей истории. – 1967. – № 6. – С. 29-69.
3. *Арциховский, А. В.* Введение в археологию / А. В. Арциховский. – М., 1947.
4. *Буйнов, Ю. В.* До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка / Ю. В. Буйнов // Археологія. – 2010. – № 4. – С. 136-138.
5. *Генинг, В. Ф.* Очерки по истории советской археологии / В. Ф. Генинг. – К., 1982.
6. *ДАХО.* – Ф. 2792. – Оп. 20. – Спр. 3101. – 31 арк.
7. *ДАХО.* – Ф. Р-2792. – Оп. 20. – Спр. 156. – 27 арк.
8. *Кадеєв, В. И.* Археология в ХГУ за 40 лет: Путеводитель по выставке / В. И. Кадеєв. – Харьков, 1958.
9. *Кадеєв, В. И.* Воспоминания / В. И. Кадеєв. – Харьков, 2013.
10. *Кадеєв, В. И.* Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805-1990 гг.) / В. И. Кадеєв, В. А. Латышева, В. Ф. Мещеряков, И. П. Сергеев // ВХУ. – 1991. - № 357. – С. 50-69.
11. *Кадеєв, В. И.* Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета. 30 лет / В. И. Кадеєв, С. Б. Сорочан. – Харьков, 2008.

12. Клейн, Л. С. Вопросы происхождения славян / Л. С. Клейн // Советская археология. – 1955. – № XXII. – С. 257-272.
13. Клейн, Л. С. Феномен советской археологии / Л. С. Клейн. – СПб, 1993.
14. Куделко, С. М. Профессор Б. А. Шрамко как преподаватель / С. М. Куделко // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Харьков, 2008.
15. Лебедев, Г. С. Опыт периодизации истории отечественной археологии / Г. С. Лебедев // Проблемы истории отечественной археологии. – 1993. № 8. – С. 2-4.
16. Мартынов, А. И. Археология / А. И. Мартынов. – М., 2005.
17. Михеев, В. К. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805-1990 гг.) / В. К. Михеев, Б. А. Шрамко // ВХУ. – 1991. – № 357. – С. 104-130.
18. Монгайт, А. Л. Археологические культуры и этнические общности / А. Л. Монгайт. – М., 1967.
19. Монгайт, А. Л. Археология в СССР / А. Л. Монгайт. – М., 1955.
20. Скирда, В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920 рр.) / В. В. Скирда. – Харків, 2015.
21. Скирда, В. В. Дослідження харківських археологів у 40-50-х роках ХХ ст. / В. В. Скирда // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича. – Харьков, 2016. – С. 72-73.
22. Славін, Л. М. Археологія в Київському університеті в радянську епоху / Л. М. Славін // Вісник КУ. – 1967. – № 8. – С. 3-11.
23. Третьяков, П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре в Волге / П. Н. Третьяков. - Москва, 1966.
24. Шовкопляс, І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.): Огляд вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. – К., 1957.
25. Bacon, E. Digging for history / E. Bacon. – London, 1960.
26. Bulkin, V. A. Attainments and problems of Soviet archaeology / V. A. Bulkin, L. S. Klejn, G. S. Lebedev // World Archaeology. – 1982. – № 8. – P. 272-295.
27. Chang, K. S. On major aspects of interrelationship of archeology and ethnology / K. S. Chang // Current Anthropology. – 1973. – № 3. – P. 319-320.
28. Köbben, A. On the logic of cross-cultural analysis / A. Köbben // Current Anthropology. – 1972. – № 5 – P. 137-139.
29. LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. (Сб. науч. трудов). – Харьков, 2007.
30. Struve, K. Die Einzelgrabkultur in Schleswigsig-Holstein / K. Struve. – Neumünster, 1955.



Нова та новітня історія

УДК 94«Австрія»(477)

AUSGLEICH Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм

Корольов Геннадій Олександрович

У статті представлена оцінка конституційного компромісу 1867 р. та створення Австро-Угорщини як спроба урівноважити суверенітет монархічної влади. «Конституційне вирівнювання» охарактеризовано як перебудова Габсбурзької монархії у імперський союз держав (конфедерацію).

Ключові слова: конституційне вирівнювання, компроміс, федералізм, Австро-Угорщина, необсолютизм

Корольов Геннадій. AUSGLEICH Габсбургской империи: конституционное выравнивание 1867 г. и наднациональный федерализм В статье представлена оценка конституционного компромисса 1867 г. и создания Австро-Венгрии как попытка уравновесить суверенитет монархической власти. «Конституционное выравнивание» охарактеризовано как реструктуризация Габсбургской монархии в имперский союз государств (конфедерацию).

Ключевые слова: конституционное выравнивание, компромисс, федерализм, Австро-Венгрия, необсолютизм.

Gennadii Korolov. AUSGLEICH of the Habsburg Empire: the 1867 constitutional compromise and supranational federalism. In the article discusses assessment of the 1867 constitutional compromise and the forming of Austria-Hungary as an attempt to balance the distribution of authority. The “constitutional alignment” is described as the restructuring of the Habsburg monarchy into the imperial union of the states (confederation).

Keywords: “constitutional alignment”, compromise, federalism, Austria-Hungary, neo-absolutism.

Після поразки «Весни народів» 1848–1848 рр. в Австрійській імперії розпочалися процеси подолання її наслідків, які натикалися на фатальну

зовнішню політику. Мав цілковиту рацію Ганс Кох, який цей період австрійської історії назвав «ерою кінця абсолютизму» та нової візії австрійської ідеї, яка оголошувала потребу трансформації Габсбурзької імперії в монархічну федерацію народів [6, р. 39, 51]. Як відомо, ця ідея була окреслена ще у Кромержі в 1849 р. Однак, як довели події наступних десятиліть, Австрія все ж таки стабілізувала внутрішньополітичну ситуацію за рахунок розширення певних національних прав та надання автономії. Два чинники вплинули на це – Кримська війна 1853–1856 рр. та недружелюбність російських зовнішньополітичних кіл щодо національних прагнень слов'янських народів під берлом Габсбургів [11, s. 167]. Одним із найбільших тодішніх успіхів стало створення в 1867 р. Австро-Угорщини як дуальної монархії. Як відомо, цьому передував складний компроміс між австрійською ідеєю та угорськими здобутками під час революції.

У цій статті буде проаналізовано тривалий процес укладання конституційного компромісу 1867 р. і перетворення Габсбурзької імперії в Австро-Угорщину, а також доведена вирішальна роль федеративної ідеї та конституціоналізму в ньому. У «довгому ХІХ ст.» сталося переродження польської, чеської і угорської нації, коли націоналізм був оголошений програмою і трансформаційним рухом, що детермінував появу нових націй-спільнот [10, s. 57]. Однак, все це впотужнювали виникаючі політичні проблеми. Найбільш гострим питанням подальшого існування імперії був статус Угорщини.

Поява ідеї австро-угорської унії набула рельєфних обрисів ще перед початком революції 1848 р. Проте найгучніше вона зазвучала в 1860-х р. у середовищі угорських і австрійських лібералів. Ференц Деак (1803–1876), міністр юстиції революційної доби, пропонував опертися на здобутках 1848 р., включаючи поновні вимоги щодо конституційних гарантій у Цислейтанії [3, р. 260]. Зрозуміло, що така реакція виникла внаслідок перетворення імперії в централізовану державу. Проте, акурат централістський абсолютизм і тодішній лібералізм мали багато спільного, адже працювали заради імперії в цілому [5, р. 327].

Прискорення цих змін політичного ладу детермінувала також поразка Австрії в 1859 р. у війні проти Франції та Сардинії, коли імперія втратила Ломбардію. Пізніше в 1866 р. така доля спіткала Венецію з провінцією. Міністр внутрішніх справ Агенор Голуховський підтримав проект нової конституції, виробленої угорськими консерваторами і опертої на федеративних засадах [9, s. 171]. 20 жовтня 1860 р. був виданий “жовтневий диплом”, яким була відновлена автономія регіонів, розширені права регіональних ландтагів, перш за все Угорських державних зборів, що отримали право законодавчої ініціативи. Закріплювалося повернення до історичного територіального устрою Угорського королівства – комітатів (угор.

vátmegeu), що існували ще з X ст. Угорська мова була визнана офіційною. Також цим конституційним актом були відновлені сейми Трансильванії та Хорватії-Славонії. Проте, феодално-федеративний дух «жовтневого диплому» був кроком назад і виявився менш ефективним. Реакція угорських національних діячів на такі зміни була неприхильна, адже їх країна залишалася позбавленою повної самостійності.

У такій ситуації Габсбурги були вимушені піти на поступки мадьярській еліті. 28 лютого 1861 р. був виданий, ініційований урядом Антона фон Шмерлінга, черговий конструкційний акт, названий «лютневим патентом». Відомо, що правдивим автором цього документа був Ганс фон Пертхалер, який мав ще більш консервативні погляди, аніж його шеф [5, р. 329].

Відповідно до «лютневого патенту», рейхсрат ставав законодавчим органом та двопалатним парламентом: Палатою панів та Палатою депутатів. Тобто, відбулося закріплення нового статусу, який надавав йому частину нормотворчих функцій, що, по суті, було не характерно для тодішньої імперської практики. Рейхсрат здобував право здійснення контролю та нагляду за діяльністю уряду. Хоча імператор і залишив за собою право вето на ухвалені рішення, а міністерство закордонних справ та армія залишалися у його прямому підпорядкуванні. Цей документ розцінюють як мішанину абсолютизму та конституціоналізму, централізму та федеративних принципів [12, с. 202].

У підсумку, він був не затверджений Угорськими державними зборами, а до Відня угорськими представниками була надіслана «петиція Деака», в якій вимагалось відновлення революційної конституції. У відповідь на такі рішення угорців, кайзер запровадив надзвичайний стан – так званий «провізоріум Шмерлінга» і скасував самоврядні права, надані ще «жовтневим дипломом». На переконання австрійського уряду, політичної стабільності він не забезпечив, тому вже у вересні 1865 р. був скасований. Однак, варто підкреслити, що пізніший «лютневий патент» стане одним із джерел майбутньої угоди конституційного вирівнювання [7]. В Австрії був встановлений режим конституційного централізму, який можна розцінювати як повернення до неабсолютизму. Як вдало відмітив американський історик Роберт Кенн, «лютневий патент» виявився «слабким конституційним актом, якщо перефразувати Оруела, всі були рівними, проте були більш рівніші, аніж інші» [5, р. 329]. Оцю гру Відня з конституційними актами відомий угорський інтелектуал і політик Оскар Яші назвав «експериментування з конституціоналізмом» [4, р. 103-105].

Угорська проблема, як і інші національні, надалі продовжувала хвилювати Відень, який убачав у ній серйозну загрозу територіальної інтегральності. Заради цього в 1865 р. розпочалися перемовини із лідером угорських

лібералів Ференцом Деаком, який переглянув однозначність власної вимоги повернення до революційної конституції 1849 р. Задля цього імператор Франц Йосиф I 27 липня 1865 р. призначив на посаду міністра-президента Ріхарда фон Белькреді, який був знаний як прихильник федеративних перетворень. Його кабінет отримав назву «уряд трьох графів» та розпочав роботу щодо вироблення компромісу з угорцями. Результат не забарився і вже 20 вересня був прийнятий новий закон про імперський уряд, який фактично призупинив дію «лютневого патенту».

Канцлер Белькреді прагнув вдосконалити державний устрій імперії, створивши федерацію у складі п'яти областей: Австрії, Богемії–Моравії–Сілезії, Угорщини, Польщі–Рутенії та Іллірії. Його проект ґрунтувався на засаді етнічної рівноправності, у якому навіть деякі слов'янські народи здобували однакові права з іншими [8, р. 65]. Окрім цього, реалізація та забезпечення федеративних прав мала бути у окремих ландтагах, які би перебрали функції внутрішнього управління. Одночасно мав бути заснований загальноімперський парламент, щоб врівноважити автономні права. Цей проект Белькреді був названий концепцією прослов'янського федералізму. Таке розширення прав для слов'янських народів було для тодішніх угорських діячів нечуваним. Пропозиції були відкинуті угорцями, які продовжували відстоювати вимогу створення дуальної монархії.

Прямування до чергової внутрішньополітичної кризи змусило кайзера змінити кабінет. Тоді ж розпочалася практична реалізація створення дуальної держави. 27 січня імператор поінформував канцлера про прийняття плану запропонованого міністром закордонних справ, графом Фрідріхом фон Бойстом (1809–1886) щодо створення «вузького» і «звичайного» парламенту. Однак, у той час як Белькреді виступав за продовження перемовин із різними коронними землями, кайзер навпаки за якнайшвидшу перебудову імперії та готовність стати королем Угорщини [8, р. 84]. Затвердження цих побажань Франца Йосифа відбулося вже 1 лютого на засіданні уряду.

Через кілька днів Белькреді подав у відставку, а вже 7 лютого 1867 р. на посаду рейхсканцлера призначено графа Бойста, який відіграв одну з найвагоміших ролей у процесі конституційної трансформації. Він був одним із речників ідеї «Третньої Німеччини», яка передбачала об'єднання германських держав на федеративних засадах. Це була виразна альтернатива малогерманської моделі німецької єдності, яку тоді проводив міністр-президент Пруссії Отто фон Бісмарк. Пропозиції Бойста були підтримані Ангелором Голуховським, який підтвердив наміри польських консервативних кіл прийняти умови конституційного компромісу. Новий канцлер заявив про можливість обговорення розширення автономних прав поляків у Галічині у сфері адміністративних, судових та освітніх прав [8, р. 85]. Як ба-

чимо, потужне польське лобі також активно відстоювало власні політичні цілі та намагалися отримати найбільший зиск. Парламент мав бути обраний у відповідності до “лютневого патенту”, що дозволяло Відню здобути більшість.

Усі події, що передували ухваленню рішення про конституційний компроміс були детерміновані реакцією на революцію 1848–1849 рр., розгортанням національних рухів та концепцію «історичності» Королівства Святого Стефана. Поряд із цим, варто підкреслити наявність потужного національного лобі у окремих частинах імперії, які повсякчас захищали власні інтереси, прикриваючись найрізноманітнішими ідеями. Власне, тому і відбулося посилення консервативних прихильників історико-традиційного федералізму, що вимагали широку автономію для історичних частин, а насправді хотіли домінування аристократії в них [5, р. 329]. Парадокс полягав у тому, що з одного боку, ідея про середньовічну королівську традицію суперечила республіканським здобуткам «Весни народів», а з іншого – перетворювала її на реальний аргумент у династичній полеміці з Віднем. Тобто відбулося погодження між центрами парламентської влади, коли Габсбург ставав спільним монархом для історичних земель старих середньовічних королівств.

Перебудова імперії на нових конституційних засадах посилювала аргументи австро-німецьких лібералів щодо «політичного виключення Австрії зі складу нової Німеччини» та мінливість проекту модерної Австрії, особливо після битви з пруськими військами при Кьоніггреці у 1866 р. [8, р. 86-87]. Має рацію Марі-Елізабет Дюкре, яка період від 1857 р. до 1867 р. назвала часом «псевдоконституційної монархії» [2, s. 406]. Ідея федерації була поглинена імператорською владою, посиленою принципом історичних прав. Власне, на цьому буде збудована вдала трансформація Габсбурзької монархії в дуалістичну державу.

8 лютого 1867 р. було оголошено про політичний компроміс із угорською партією Ференца Деака. 17 лютого Франца Йосифа I видав декрет про відновлення середньовічного статусу Корони Святого Стефана, яку приймав австрійський імператор. Відновлення середньовічної державної традиції стало основним принципом діалогу між Віднем та угорцями, відобразивши унікальну метаморфозу ідеї джерела влади. У той же день новим міністром-президентом Угорщини став граф Дьюла Андраші.

20 березня 1867 р. 69 параграфів XII Статті «Угорських законів» були затверджені парламентом. 22 травня імператор відкрив засідання віденського парламенту, оголосивши про зміни у політично-територіальному устрої. 8 червня кайзер став конституційним королем Угорщини і приєднав відповідно до вимог парламентського правління у землях Святого Стефана.

Як відомо, характеристика цього історичного процесу має кілька визначень, основне з яких компроміс. Проте, німецьке слово «Ausgleich», перекладається як компенсація, відшкодування або вирівнювання, що більш повно окреслює сутність політичної перебудови імперії. Тобто, мова йшла, про узгодження норм угорської конституції з правовою базою Австрії. На практиці, це було надання нової політичної та територіальної форми для історичних земель Королівства Святого Стефана. По суті, мова йшла про перетворення на конфедерацію, в основі якої лежав імперський федералізм. Габсбурзька монархія була поділена на дві інтегральні частини: Угорське королівство та «Королівства і країни, репрезентовані у Державній Раді (райсхраті)». Обидві здобували суверенітет щодо внутрішніх справ, власні конституції, адміністративні органи [2, s. 410]. Значалося про «спільні питання» управління, до яких належали: зовнішня політика з дипломатичними та торговими стосунками, загальновійськове керівництво армією і флотом, а також фінанси у стосунку до їх реалізації. Імперські міністри являлися членами спільного австро-угорського уряду. Іншим важливим аспектом угоди було потрактування про реальну унію (нім. Realunion), а не персональну [5, р. 333]. Тобто йшлося про виокремлення династичного принципу для обох частин як верховного джерела влади та легітимності, тому конституційне вирівнювання не можна вважати міжнародним договором між двома державами. Адже джерелом влади та суверенітету являвся імператор Австрії та король Угорщини. Обриси угорської суверенності виглядали наступним чином: парламент повертається до революційної форми 1848 р. та складається із верхньої та нижньої палат. Як відомо, це законодавчий орган у кінці травня ратифікував основні про конституційне вирівнювання [2, s. 410]. Компроміс не перетворив імперію в федерацію або конфедерацію [5, р. 333], що очевидно, адже поглинув потрібні федеративні засади задля збереження монархії. Власне, саме розуміння тодішнього федералізму мало інший вимір, який різнився в стосунку до політичного режиму та державного ладу.

Парадокс цього конституційного компромісу полягає в тому, що він не мав ніякої спільної декларації або договору про міждержавний союз. Проти створення дуалістичної монархії виступили чехи, які на пражському сеймі в серпні 1868 р. ухвалили «декларацію історичних прав Корони Святого Вацлава». Вони вимагали визнання чеським землям державної окремішності в рамках імперії. Прагнучи реалізувати цей акт, Франтішек Палацький і Ладислав Рігер розпочали перемовини про тріалістичну концепцію перебудови Австро-Угорщини, коли би чехи здобули такі самі права, як і угорці [2, s. 412]. Їм це тимчасово вдається після «фундаментальних статей» у 1871 р., однак, у підсумку, їх було відмінено і старочехи зазнали фіаско.

21 грудня австрійський рейхсрат прийняв аналогічні за змістом параграфів XII Статті «Угорських законів» п'ять конституційних актів. Цікаво, що 25 параграф Статті XII передбачав можливість втілення засад нового державного ладу Угорського королівства на інших територіях Габсбурзької імперії. Проте, як відомо, цей параграф ніколи не набув правничої сили та державної практики в Цислейтанії. Досі тривають дискусії серед істориків та правників про те, чим насправді був компроміс конституційного вирівнювання. Можна стверджувати, що це була вдала трансформація форми державного устрою, який поєднав середньовічні форми самоуправління, тодішні федеративні принципи та легітимізував династію. По суті, відбулося укріплення влади Габсбургів та подолання явища народного суверенітету. Тобто компроміс стосувався не форми правління, а системи розподілу владних повноважень на рівні «історичних земель». Адміністративна та політична структура імперії виглядала наступним чином: Австрія складалася з королівств і земель, представлених у парламенті, де Штирія, Тіроль, Богемія і Галичина отримували право на самоврядування у низовій ланці адміністративного поділу – громадах (нім. *die Gemeinden*). Інші території керувалися ландтагами без ознак будь-якого автономного управління. Землі угорської корони навпаки об'єднували лише самоврядні громади, угорські, словацькі та трансільванські комітати (у Хорватії–Славонії – це скупщина), область Фіуме і місцеві представницькі збори. Тобто йшлося про запровадження більш виразної автономістської засади. Окрім цього, конституційне вирівнювання не передбачало наявності єдиної конституції та, що важливо, єдиного громадянства. Державний дуалізм оголошував першим джерелом влади імператора, хоча поряд з цим запроваджувалися інші центри нормотворення.

Умова про конституційне вирівнювання сприяла відновленню суверенітету Угорського королівства. Роком пізніше був прийнятий договір про автономію Хорватії–Славонії, який надав їй значну фінансову самостійність та обмежені законодавчі права на місцевому рівні. Та й сама назва Австро-Угорщина була прийнята в 1868 р. Лише загальні питання забезпечення оборони та бюджету залишалися за угорською короною. Дуальна природа нової держави під берлом Габсбургів об'єднала цісарський централізм Австрії та парламентський устрій Корони Святого Стефана, тобто йшлося про встановлення рівноправного внутрішнього суверенітету для обох частин. Можна переконливо твердити, що така політико-державна система представляла собою ні що інше, як федеративну імперію. По суті, федеративні гасла, які з'явилися як альтернатива самовладству та монархії, були вдало імпортовані до державного устрою Габсбурзької імперії. Генрік Верещицький також відзначав потугу угорського чинника на шляху зближення Кайзер Рейху і наддунайської монархії [11, s. 191]. Однак,

якраз в іншому переконає діяльність австрійських ліберальних кіл, які не лише прагнули позбутися можливості стати частиною Німеччини, а також осмислювати варіанти федеративної перебудови монархії задля укріплення домінації у Центральній Європі.

У підсумку, наприкінці XIX ст. в Австрії інтенсифікувалися два внутрішні протиріччя: посилення крайнього угорського націоналізму, що прагнув підірвати основи конституційного компромісу 1868 р., а також послідовна криза зовнішньої політики [6, р. 77]. В Угорщині цей процес віднайшов відображення у проблемі створення національної армії з угорською мовою як основною для військового командування та національним прапором, а також з вимогою щодо нагальності економічної незалежності, яка мала би поставити крапку в існуванні монетарного і митного союзу з Австрією [6, р. 78].

Під впливом цих тенденцій у середовищі австрійських інтелектуалів та представників істеблішменту почалася тривала дискусія про можливість вдосконалення державної моделі та федеративної перебудови імперії. Однак, ще в 1880-х рр. консервативно-слов'янська коаліція Едварда Тааффе довела, що імперія може «працювати без німців» [8, р. 86], що стало викликом лояльності до імператора. Австрійські ліберальні кола знову мали шукати компромісу з новим національним лобі, яке виказувало підтримку кайзерові.

Чому ідея про вдосконалення політичної системи Австро-Угорщини обернулася посиленням націоналізму і появою федералізму? Очевидно, відповідь у тому, що в різних країнах Європи виразним було поєднання національного та ліберального рухів, які знаходили опору в марксизмі [1, s. 232-233]. Йдеться про те, що націоналізм здобув посилення в ідеї свободи спільнот, яка була антиподом імперії. Тому заміна політичних декорацій у монархії Габсбургів не могла мати далекосяжних перспектив, адже лише дві нації здобували суверенітет як інструмент реалізації влади.

Література

1. *Historia Europy w XIX wieku*; przeł. J. Ugniewska / B. Croce. – Warszawa, 1998.
2. *Ducieux M.-E. Czechy i Węgry w monarchii habsburskiej w XVIII-XIX wieku* / M.-E. Ducieux // *Historia Europy Środkowo-Wschodniej* / red. J. Kłoczowskiego. – Т. 1. – Lublin, 2000.
3. *Evans R. J. Austria, Hungary and the Habsburgs. Essays on Central Europe, 1683–1867* / Evans R. J. – Oxford, 2006.

4. *Jaszi O.* Dissolution of the Habsburg Monarchy / O. Jaszi. – Chicago, 1929.
5. *Kann R.* A History of the Habsburg Empire, 1526-1918 / R. Kann. – University of California Press, 1974.
6. *Kohn H.* The Habsburg Empire, 1804-1918 / H. Kohn. – Princeton-New Jersey, 1961.
7. *Kraehe Enno E.* Austria and the Problem of Reform in the German Confederation 1851-1863 / E. Kraehe Enno // The American Historical Review. – Vol. 56. – No. 2. – January 1951. – P. 276-294.
8. *Kwan J.* Austro-German Liberalism and the Coming of the 1867 Compromise: "Politics Again in Flux" / J. Kwan // Austrian History Yearbook. – 44 (2013). – P. 62-87.
9. *Leger L.* Austro-Węgry w XIX wieku / L. Leger. – Warszawa, 1898.
10. *Szporluk R.* Imperium, komunizm i narody: Wybór esejów / Wstęp i red. Andrzej Nowak, przeł. Szymon Czarnik i A. Nowak. – Kraków, 2003.
11. *Wereszycki H.* Pod berłem Habsburgów. Zagadnienie narodowościowe / H. Wereszycki. – Kraków, 2015.
12. *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П. Вандич. – Київ, 2004.

УДК 94(510) "1843/1939": 325.456

Сеттльменты и концессии: разграничение понятий на примере иностранных поселений в Китае (1843-1941-е гг.)

Махонин Александр Александрович

В статье рассматривается проблемы определения содержания терминов «концессия» и «сеттльмент», а также их соотношения между собой в контексте полукOLONиальной зависимости Китая. Выявлены универсальные критерии для классификации иностранных анклавов.

Ключевые слова: сеттльмент, концессия, Китай, «открытый порт», полукOLONиализм, экстерриториальность.

Махонін Олександр. Сеттльменти та концесії: розмежування понять на прикладі іноземних поселень у Китаї (1843-1941-ті рр.)

У статті розглядаються проблеми визначення змісту термінів «концесія» та «сеттльмент», а також їх співвідношення між собою та в контексті напівколоніальної залежності Китаю. Виявлені універсальні критерії для класифікації іноземних анклавів.

Ключові слова: сеттльмент, концесія, Китай, «відкритий порт», напівколоніалізм, екстериторіальність.

Makhonin Alexander. Settlements and concessions: demarcation of concepts on the example of foreign settlements in China (1843-1941).

The article is dedicated to the consideration of problems of determining the content of the terms "concession" and "settlement", as well as their correlation among themselves in the context of semi-colonial dependence of China. Universal criteria for the classification of foreign enclaves were revealed.

Keywords: settlement, concession, China, "open ports", semi-colonialism, extraterritoriality.

Во второй половине XIX – начале XX века колониальная экспансия «великих держав» достигла своих геополитических пределов, и к началу Первой мировой войны на мировой карте практически не осталось белых пятен, так как значительная часть территорий Африки и Азии была уже поделена. Тем не менее, даже великие державы не могли полностью «переварить» суверенитет таких крупных государств как Турция, Иран,

Китай и Сиа́м (Таиланд), ввиду чего им приходилось прибегать к практикам установления неформального влияния, позднее обозначенных как полуколониальные. В этом контексте особый интерес представляют собой не столько методы закабаления восточных стран, а сам характер экономико-правового взаимодействия между ними, на стыке которого родились особые формы преломления юрисдикций – концессии и сэттльменты. Во многом, демаркация между понятиями, как, собственно, и сами понятия, остаются на периферии интереса исторической науки, что затрудняет изучение не прямых форм колониализма. Однако существует возможность реконструировать их содержание на примере системы полуколониальной зависимости Китая, особенностью которой было наличие негосударственных субъектов проведения такой политики. Более того, сам факт практически векового опыта существования полунезависимых анклавов в Поднебесной – от оформления в 1843 г. юридической базы экстерриториальности до Японского вторжения в 1941, представляет собой возможность рассмотрения генезиса сэттльментов и концессий на длительном промежутке времени. Вместе с тем, сам характер развития иностранных поселений в «открытых портах» позволяет проследить все траектории развития поселений иностранцев – от почти полной независимости до абсолютного подчинения метрополии.

Историографической основой исследования стали работы как общесторического характера, посвященные периоду «неравноправных договоров» в истории Китая, так и специализированные труды непосредственно об «открытых» городах-портах («*treaty ports*»). К первой категории относятся работы Д. Брука [1], Р. Биккерса [2], М. Т. Слис [16] и Р. С. Хоровитца [6], где помимо, собственно, изложения исторических фактов, дан анализ ряда аспектов осуществления полуколониальной политики великих держав и воссоздан фон международной обстановки, актуальной на момент существования системы сэттльментов и концессий в Поднебесной. Ко второй группе следует отнести исследования Р. Нилда [11], уже упомянутого Р. Биккерса [3], В. Джонстоуна [7], Х. Квингли [13] и Э. Вильямса [18]. В них представлена не только реконструкция жизни иностранных поселений в Китае, но также имеет место попытка разграничить понятия «концессии» и «сэттльмента», вписав их в контекст колониальной политики XIX-XX вв. и китайской истории.

Источниковая база данного исследования состоит преимущественно из документов официального происхождения. В первую очередь к ним следует отнести международные договора Китая и колониальных держав, которые подготовили фундамент для зарождения иностранных анклавов на китайской земле [10]. В свою очередь документы, непосредственно регламентирующие как характер взаимоотношений таких поселений

с китайскими и консульскими властями, так и регулировавшие их внутреннее функционирование, представлены договорами «*Land Regulations and Bye-laws*» [14; 5, с. 750, 774, 1034]. Эти «земельные урегулирования», основанные на местном праве в англосаксонской традиции, представляли собой своеобразные «конституции» сэттльментов и концессий. Кроме того, для проведения демаркационной линии между положением де-юре, отраженным в ряде документов, и действительной ситуацией на местах, были привлечены источники личного характера, в частности, воспоминания дипломатов Дж. Л. Стюарта [15], Дж. Пауелла [12]. Также были использованы труды авторов, прямо связанных с жизнью иностранных поселений, а именно китайского дипломата В. К. Веллингтона [17], чиновника в Шанхайском международном сэттльменте (ШМС) А. Котенева [8] и исследование английского географа А. Райта [19].

Цель статьи состоит в выделении критериев основных различий качественного характера между двумя типами иностранных поселений в Китае – концессиями и сэттльментами, что позволило бы расширить рамки изучения истории колониализма в целом и обогатило бы предметное поле концепции полуколониализма в частности.

Изначально следует оговорить этимологию понятий. Так, под концессией (лат. «уступка») традиционно подразумевают определенную форму отношений аренды или откупа, а в международном праве – как территорию, которую государство, осуществляющее над ней суверенитет, отдает другому государству вместе со всей полнотой власти. Зачастую «страна-пользователь» владеет территорией на льготной основе, что предполагает уступки со стороны государства, из-под чьего управления выводятся часть страны. Такой характер отношений, несмотря на схожесть условий, не позволяет говорить о добровольной аренде, а скорее, об установлении де-факто колониального, т.е. прямого управления. Яркими примерами этого феномена были англо-французский контроль над Суэцким каналом, нефтяные концессии в Иране и железнодорожные в Турции, а также китайские порты Циндао и Порт-Артур. Другой же термин – сэттльмент – имеет определенный оттенок неформальности, поскольку является калькой с английского слова «поселение». Однако в данном контексте стоит отметить, что он не является абсолютной калькой, ввиду того что англоязычные исследователи также используют понятие «сэттльмент» для обозначения специфики именно экстерриториального поселения, добавляя к нему приставку «так называемый» [3, с. 222]. Так же в англосаксонском праве обозначают мировую сделку. Следовательно, этимологически это понятие было заимствовано из юридической практики Великобритании и США, что позволяет изначально рассматривать его как уникальное отнесенительно методов колонизации других западных стран [6, с. 446-447].

Весьма показательно, что в китайских версиях договоров и селтльмент, и концессия долгое время обозначались одним словом – *zujié* (т.е. аренда), что дополнительно усложняло отношения иностранцев с китайцами на местах [4, с. 33-34; 3, с. 56].

В любом случае, вопрос о терминах «концессия» и «селтльмент» вряд ли возник, если бы не силовое «открытие» Китая в ходе двух Опиумных войн, после первой из которых, в 1843 г., был подписан Нанкинский договор. Согласно его второй статье, Поднебесная открывала (изначально лишь Великобритании) пять портов для торговли, что определенно предполагало формирование в них некоторых условий для жизни иностранцев. Также Китай предоставил британским поданным права экстерриториальности и возможность аренды земли. Тем не менее, для цинских чиновников само понятие экстерриториальности оказалось незнакомым, а для простого населения привилегии «белых дьяволов» ассоциировались с поражением в войне, что вело к непониманию и конфликтам. С другой стороны, и сами метрополии не позаботились о формах организации жизни своих граждан, которые формально находились на китайской территории, но подчинялись только консульской юрисдикции. По сути не предполагалось, что некоторые общины могут в перспективе разрастись до размеров населенного пункта, ввиду чего не было четко очерченных границ поселений. Вместе с тем нельзя сказать об благоприятных или хотя бы приемлемых условиях жизни первых иностранцев в открытых портах, что логичным образом вело к поиску способов самоорганизации своей жизни [2, с. 98, 104-105.]. Исходя из этого, выглядит закономерным начало в 1843–1860-е гг. поиска институциональной основы для обеспечения комфортных условий для жизни в поселениях.

С этого момента можно говорить о формировании условно двух направлений развития иностранных поселений в открытых портах Китая. Первый из них отображал тенденцию к автономизации селтльментов и концессий, а другой вариант предполагал усиление роли метрополии в лице консула для защиты жителей арендованных территорий. Говоря о векторах развития, исследователи апеллируют к таким критериям: характеру отношений аренды, уровню самостоятельности и его национальной принадлежности. Довольно упрощенную, но объективную оценку дает Х. Квингли, считая, что концессией является территория, которую одно государство арендует у другого и передает иностранцам в субаренду, а селтльмент, в свою очередь, предполагает прямые арендные отношения между непосредственно общиной и местными властями [13, с. 151].

В рамках такого подхода сложно выделить какой-либо селтльмент на побережье Китая, ведь даже в Шанхае развитие интернационального поселения происходило на основе национальных концессий Англии, США и

Франции. Более того, очевидно, что после формирования Муниципального совета в 1854 г., вопреки протестам китайских и консульских властей, в колониальной политике западных держав неожиданно для них самих зародился феномен самоуправляемой иностранной общины, которая к 1863 году эволюционирует в международно-правовую аномалию – Шанхайский международный селтльмент. В этом анклав имелся свой орган самоуправления, избираемый рентоплательщиками, своя фискальная служба, силовые структуры (полиция и волонтерский корпус), развивались образование и в целом он являл собою «государство в государстве», которое в первой половине XX в. было единственным местом на Земле, куда можно было въехать без визы и паспорта [4, с. 44-46, 57-58, 132].

Исходя из наличия такого уникального опыта самоорганизации, следует обратиться к более сложным классификациям. Так, В. Джонстоун оговаривает, что термины «селтльмент» и «концессия» употреблялись как синонимы, но в действительности селтльментом следует считать поселение, где все иностранные граждане имеют равные права и которое управляется муниципальным советом. В свою очередь концессией следует считать аренду территории одним государством, что говорит о ее безусловном национальном характере и особенностью которой является управление только консулом даже при наличии муниципалитета. Исходя из этого, в открытых портах Китая было только два полноценных селтльмента – ШМС и на о. Колонгсу близ Амоя (Сямынь), где к 1903 г. сформировалось интернациональное поселение, но не на основе одной лишь инициативы жителей многочисленных концессий, а скорее для нейтрализации потенциальных споров между крупными геополитическими игроками. Вместе с тем как в мемуарной [12, с. 204], так и научной литературе отмечается неформальный характер некоторых концессий, как, например, японского «маленького Токио» в Шанхае или американского квартала в Тяньцзине. С другой стороны, были и неформальные селтльменты в Чифу и Фучжоу, где самоорганизация существовала с «молчаливого согласия» китайцев [7, с. 942-943]. О неформальных или внеинституциональных формах взаимодействия с иностранцами говорит и Р. Нилд, который придает значительное внимание фактору инициативы снизу, позволявшей говорить о разных степенях формализации селтльмента [11, с. 124-125, 130]. Тогда как Э. Вильямс не проводит разграничения между концессией и селтльментом, но отмечает значение субъекта управления и инициатора организации [18, с. 333-334].

В целом, большинство исследователей проблемы сходятся на том, что селтльментом может считаться лишь то поселение, в котором муниципальное самоуправление сформировалось не директивно, а инициативно, консул(ы) лишен права управления, иностранные граждане разных госу-

дарств равны а руководящим органом исполняются функции, близкие к государственным. Концессия же, безусловно, не может быть интернациональной и в обязательном порядке управляется консулом даже при наличии выборного или совещательного органа. Таким образом, сэттльмент, по сути, является не территорией, а совокупностью людей, обладающих экстерриториальным статусом и, как минимум, стремлением к усилению своей автономии либо ее институализации в органах самоуправления.

Литература

1. Брук Д. История городов будущего; пер. с англ. Д. Симановский / Д. Брук. – М., 2014.
2. Bickers R. The scramble for China: Foreign Devils in the Qing Empire, 1832 – 1914 / R. Bickers. – London, 2014.
3. Bickers R. Treaty ports in modern china: law, land and power / R. Bickers, I. Jackson. – N.Y., 2016.
4. Brady A.-M. Foreigners and foreign institutions in Republican China / A.-M. Brady, D. Brown. – N.Y., 2013.
5. Hertslet G. E. P. Treaties between Great Britain and China and between China and foreign powers; and orders in council, rules, regulations, act of Parliament, decrees, affecting British interests in China / G. Hertslet. – Vol. II. London, 1908.
6. Horowitz R. S. International Law and State transformation in China, Siam, and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century / R. Horowitz // Journal of World history. 2004. – Vol. – 15. – № 4. – P. 445-486.
7. Johnstone W. C. International relations: the status of foreign Concessions and Settlements in the treaty ports of China / W. C. Johnstone // The American political science review. – 1937. – № 5. – P. 942 – 949.
8. Kotenev A. Shanghai: it's municipality and the Chinese / A. Kotenev. – Shnanghai, 1927.
9. MacMurray J. V. A. Treaties and agreements with and concerning China, 1919-1929 / J. MacMurray. – Washington: Carnegie Endowment for international peace, 1929.
10. Mayers W. F. Treaties between the empire of China and foreign powers, together with regulations for the conduct of foreign trade, conventions, agreements, regulations, etc. / W. F. Mayers. – Shanghai, 1906.
11. Nield R. Treaty ports and other foreign stations in China / R. Nield // Journal of the Royal Asiatic society Hong Kong branch. – 2010. – Vol. 50. – P. 123 – 129.

12. Powell J. B. My twenty five years in China / J. B. Powell. – N.Y., 1945.
13. Quingley H. S. Foreign Concessions in Chinese hands / H. S. Quingley // Foreign Affairs. – 1928. – Vol. 7. – № 1. – P. 150-155.
14. Shanghai land regulations and Bye-Laws for the foreign settlement of Shanghai, north of the Yang – King – Pang. Shanghai, 1907.
15. Stuart J. L. Fifty years in China / J. L. Stuart. – N.Y., 1946.
16. Tait Slys M. Exporting Legality. The rise and fall of Extraterritorial jurisdiction in the Ottoman Empire and China. / M. Tait Slys // International law. – 2014. – № 23. – P. 3-123.
17. Wellington V. K. The status of aliens in China / V. K. Wellington. – N. Y., 1912.
18. Williams W. T. The open ports of China / W. T. Williams // Geographical Review. – 1920. – Vol.9. – № 4. – P. 306-334.
19. Wright A. Twentieth century impressions of Hong Kong, Shanghai, and other Treaty Ports of China / A. Wright. – London, 1908.

УДК 94:327.2.01(73)«187/191»

Зовнішня політика США в ідеях американських соціал-дарвіністів: основні напрями, особливості та значення

П'ятничук Тарас Іванович

Стаття присвячена аналізу експансіонізму в ідеях американських соціальних дарвіністів. Подана загальна характеристика соціал-дарвінізму як політичного та філософського вчення, проаналізовані особливості американського соціал-дарвінізму, а також запропонована класифікація його напрямів. Автором порушується проблема впливу соціал-дарвінізму на формування зовнішньої політики США наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Соціальний дарвінізм, експансія, англо-саксонська раса, месіанство, природний відбір.

Пятничук Т. И. Внешняя политика США в идеях американских социал-дарвинистов: основные направления, особенности и значение. Статья посвящена анализу экспансионизма в идеях американских социальных дарвинистов. Дана общая характеристика социал-дарвинизма как политического и философского учения, проанализированы особенности американского социал-дарвинизма, а также предложена классификация его направлений. Автором затронута проблема влияния социал-дарвинизма на формирование внешней политики США в конце XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: Социальный дарвинизм, экспансия, англо-саксонская раса, мессиянство, природный отбор.

Piatnychuk T. I. The USA foreign policy in the ideas of American Social Darwinists: main ideas, peculiarities and importance.

This article is dedicated to expansionism in the American Social Darwinists' ideas. The general characteristics of Social Darwinism as a political and philosophical doctrine have been given. In the article the peculiarities of American social Darwinism have been analyzed, and the classification of its directions has been given. The author touches upon the problem of the influence of social Darwinism on the formation of the US foreign policy in the late nineteenth and early twentieth century.

Key words: Social Darwinism, expansion, Anglo-Saxon race, messianism, natural selection.

В останній третині XIX ст. у США тривав період стрімкого економічного розвитку, котрий відобразився в зростанні промислового виробництва, збільшенні обсягів зовнішньої торгівлі, а також появи великих монополістичних об'єднань – трестів на кшталт компанії Рокфеллера, Морган та Карнегі. Епоха «Позолоченого віку» (Gilded age), як часто називають цю добу в історіографії, стала також й часом поширення в США різних наукових теорій, серед яких далеко не останнє місце посідав соціальний дарвінізм. Спрямована перш за все на реформування суспільства, ця ідеологія не оминула й сфери зовнішньої політики.

Соціал-дарвінізм, як ідейний чи філософський напрямок, став предметом окремих досліджень в американській історіографії. Зокрема, на увагу заслуговують праці Р. Хофстедтера [13], Р. Бенністера [7] та М. Хевкінса [11].

В СРСР американістика була однією з пріоритетних галузей дослідження, що обумовлювалося логікою «холодної війни». Попри деяку заідеологізованість тверджень, оцінок та висновків, радянські дослідники зробили вагомий внесок у розробку проблеми. Серед таких – Г. М. Севостьянов [1] та І. П. Дементьєв [2], чії праці присвячені аналізу і характеристиці американських зовнішньополітичних доктрин та ідеологій.

Проблематика соціального дарвінізму залишилася практично поза межами уваги вітчизняної історичної науки. Можна згадати хіба що львівську дослідницю Л. Ю. Питльовану, котра розглянула американську історіографію соціал-дарвінізму у своїх статтях [4; 5].

Щодо джерельної бази, то вона представлена працями представників американського соціал-дарвінізму, в яких розглядалися питання та проблеми, пов'язані із зовнішньою політикою США [3; 9; 10; 15; 17].

Автор ставить собі за мету проаналізувати експансіоністські ідеї в працях американських соціал-дарвіністів та визначити їх вплив на формування зовнішньополітичного курсу США. Однак, перш ніж перейти до розгляду напрямів та ідей соціал-дарвінізму, варто декілька слів сказати про суть цього вчення, а також охарактеризувати його основні ідеї.

Соціальний дарвінізм, як ідейний напрям, виник на основі вчення англійського біолога Чарльза Дарвіна. Його засновники (Г. Спенсер, В. Самнер, Ф. Гальтон) фактично перенесли теорію «природного відбору» на людське суспільство. Соціал-дарвіністи стверджували, що людський соціум та інститути, так само, як і живі організми, підлягають природному відбору, наслідком чого є виживання найпристосованіших [6, с. 487]. Вони підтримували нерегульовану економіку чи, якщо точніше, виступали за ринкову модель, але без будь-якого втручання з боку держави. На практиці це означало б дику конкуренцію, яку можна прирівняти до «закону джунглів». Відповідно до цієї тези, ті індивіди, які спромоглися нажити

великі статки та зайняти високе положення в суспільстві, були найбільш пристосовані через їхні гени. Ті ж, хто перебував на протилежному полюсі, були непридатними та заслуговували на смерть [12, с. 3]. Саме через цю обставину соціал-дарвіністи відкидали втручання уряду в процес еволюції, зокрема, засуджували регламентацію підприємництва, градуйоване оподаткування прибутків, житлові та санітарні правила. Таке втручання, на думку ідеологів соціального дарвінізму, допоможе вижити непристосованим, а, отже, завадить прогресу [6, с. 488].

В такому ж дусі розглядалися питання війни та миру. Дійшовши висновку, що універсальний мир неможливий, соціал-дарвіністи зазначали, що війна походила з конкуренції за життя (елемент природного відбору). На основі цього американський соціолог В. Г. Самнер дійшов висновку, що війна завжди існувала і буде існувати, оскільки вона є умовою самого людського існування [11, с. 110]. Заради справедливості варто додати, що попри подібні міркування соціал-дарвіністи, за деякими винятками, не закликали до відкритих військових протистоянь та зіткнень.

В 70-90-х рр. XIX ст. ідеї соціального-дарвінізму потрапили до США, де набули популярності. Піонерами в цій справі стали такі дослідники, як В. Г. Самнер та Е. Юменс. У низці університетів, як от в Єлі, завдяки В. Самнеру були створені кафедри соціології та політології, які стали джерелом поширення нових ідей. Соціал-дарвінізм поширювався й через друковані видання та пресу. Зокрема, в 1872 р. Е. Юменсом був заснований журнал «Науково-популярний щомісячник» (Popular Science Monthly), на сторінках якого друкувалися результати досліджень відомих вчених [6, с. 488]. Нарешті, соціал-дарвінізм популяризувався й через проведення публічних лекцій [13, с. 177-178].

Поширенню ідей соціального дарвінізму сприяла не лише пропаганда. Значно вагомішим чинником був внутрішній розвиток США, де відбувався стрімкий розвиток промисловості, урбанізація та зростання населення країни. Не останню роль відіграли й особливості американського менталітету, зокрема таких його рис: прагматизм, меркантильність, підприємництво та індивідуалізм. Перетворення Сполучених Штатів на одну з провідних держав світу, принаймні в економічному плані, сприяло утвердженню серед американців уявлення про себе як виняткову, обрану націю, що, в свою чергу, також сприяло поширенню дарвіністських ідей.

Потрапивши на американський ґрунт, соціальний дарвінізм набув певних місцевих особливостей. Окрім загальної тези про природній відбір та виживання найпристосованіших, американські соціал-дарвіністи розвинули ідею зверхності англо-саксонської раси над іншими народами, аргументуючи її як об'єктивними факторами (економічне піднесення та розвинуті політичні інститути), так і суб'єктивними твердженнями, на

кшталт месіанства, расизму та винятковості. Подібні твердження досить швидко зорієнтували частину американських соціал-дарвіністів з проблем внутрішніх на зовнішні. Як наслідок, його ідеологи почали вибудовувати теорії, що не лише виправдовували, але й декларували необхідність для США зовнішньої експансії.

Розглядаючи експансіонізм в концепціях соціального дарвінізму, умовно виділимо три напрями. Як критерій класифікації автор пропонує взяти за основу характер доказовості та аргументації на користь експансіонізму представниками того чи іншого напрямку.

Перший такий напрям охарактеризуємо як теологічний, оскільки в основу своїх тверджень його ідеологи вкладали релігійні мотиви. Найяскравішим представником цього напрямку був протестантський проповідник та секретар Євангелістичного союзу США Джосая Стронг. Свої ідеї він виклав у праці «Наша країна: сучасна криза та можливе майбутнє», котра вийшла друком в 1885 р. і одразу стала доволі популярною, про що може свідчити 175 тис. випущених примірників лише англійською мовою. Деякі її розділи друковалися в газетах і журналах [13, с. 178; 2, с. 89].

Д. Стронг стверджував, що центр світової цивілізації та християнства із початком історії безперервно пересувався на захід: спершу з Персії до Греції, потім з Греції до Італії, від якої перемістився до Великої Британії. На думку Стронга, тепер цей центр переміщується на американський Захід, де й залишиться назавжди, оскільки це останній рубіж, адже далі – тільки Схід. Саме тут і буде збудована нова молода імперія [17, с. 29]. Аргументуючи цю тезу, Стронг вказував на зростання економічної потуги США, збільшення населення внаслідок притоку мігрантів, а також особливу енергійність англо-саксів та потяг до колонізації, що робить їх успішними [17, с. 162, 173]. Серед інших виняткових їхніх рис Стронг називав поєднання двох великих ідей – справжнього духовного християнства та збереження громадянської свободи. Саме ці риси сприятимуть прогресу та забезпечуватимуть США процвітання [17, с. 160-161]. В недалекому майбутньому англо-саксонська раса, під якою Стронг розумів саме американців, буде просуватися на південь, до країн Центральної та Латинської Америки, Африки, а, можливо, й ще далі. Наслідком цього змагання, або зіткнення рас, стане виживання найпристосованіших. Єдиним ж порятунком місцевого населення від загибелі, на думку Стронга, стане його асиміляція та залучення їх до вищої, тобто англо-саксонської цивілізації [17, с. 175].

Другий напрям соціал-дарвінізму – політологічний. Його представники, історик Джон Фіске та професор політології Колумбійського університету Джон Берджесс, обґрунтовуючи право США на експансію, вказували на розвинуті американські політичні інститути та демократичний устрій, які мали стати еталоном та прикладом наслідування для інших націй.

Свої погляди щодо зовнішньої політики США Дж. Фіске виклав в одному з розділів книги («Призначення долі») «Американські політичні ідеї», яка побачила світ у 1885 р. Подібно до Стронга, Фіске також наголошував на винятковості американців. Переваги англо-саксів він вбачав у моделі американської політичної системи, а також у зростанні чисельності населення та промисловості, безперервному збільшенні кількості «мисливців за доларами», які прийшли на зміну «мисливцям за скальпами» [10]. Не схвалюючи війну як засіб боротьби, Фіске вбачав запоруку майбутнього триумфу американської нації в економічній потуги США, які переможуть всі інші країни на полі вільної економічної конкуренції [10].

Дж. Фіске також вказував на необхідність освоєння відсталих, але багатих на сировину континентів, передусім Африки. Для поширення впливу англо-саксів, на його думку, варто застосовувати різні методи, які залежать від рівня розвитку нації. Так, мирним шляхом англо-саксонські ідеали можуть бути поширені лише на цивілізовані та християнські країни. На рахунок всіх інших Фіске висловився недвозначно: «Там, де цивілізація зіштовхується з варварством, війна часто стає необхідністю» [10].

Ідею зверхності та переваги англо-саксів над іншими народами обстоював і Дж. Беджесс. У книзі «Політична наука і порівняльне конституційне право», яка вийшла друком 1890 р., Берджесс сформулював теорію про «політичні» та «неполітичні» нації, тобто такі, які здатні до державотворення й ті, які не спроможні на це. До останніх він відносив американських індіанців, азійців та африканців. Оцінюючи слов'ян, греків та кельтів, Берджес стверджував, що вони здатні лише на організацію самоуправління на місцевому рівні. Сходинку вище посідали римляни, які спромоглися створити цілу імперію, однак не змогли забезпечити індивідуальну свободу та місцеву автономію. Це стало місією «тевтонських народів» (серед яких і англо-сакси) [9, с. 30-39]. За логікою Берджеса, американці, будучи «політичною» нацією, повинні поширити свої інститути на інші, варварські народи, розпочати власну колоніальну політику [9, с. 45].

Цілковито у дусі соціального дарвінізму написані й праці контр-адмірала Альфреда Тайера Мехена – творця концепції «морської сили». Відтак Мехена можна віднести до третього напрямку соціального дарвінізму, який на думку автора доречно буде назвати мілітаристським. Мехен, на відміну від Стронга, Фіске та Берджеса, не намагався обґрунтувати право США та американців на домінування в світі. Він в цьому й не сумнівався. В своїх працях Мехен давав практичні рекомендації щодо зовнішньої експансії, а також пояснював її необхідність. Свої міркування він виклав в працях «Вплив морської сили на історію», котра вийшла 1890 р., а також в збірці памфлетів «Інтерес Америки в морській могутності: теперішнє і майбутнє», надрукованій в 1897 р.

Щодо першої праці, то в ній Мехен обґрунтовував необхідність для США мати потужний військово-морський і торгівельний флот [3]. Однак, для нас більш цікавою є друга книга, де адмірал подав програму зовнішньої політики для американських урядовців. Зокрема Мехен стверджував, що потрібно відмовитися від політики ізоляціонізму, яку започаткував Дж. Вашингтон, і перейти до відкритої експансії. Мета такої політики, на думку Мехена, полягала в оволодінні новими ринками збуту для американських товарів, здобутті військово-морських баз та заправних станцій для американських кораблів, зокрема в Карибському морі й Тихоокеанському регіоні [15]. Першими цілями такої політики Мехен розглядав Кубу, Пуерто-Ріко та Філіппіни, що належали тоді Іспанії. Тим самим він фактично пропонував американським урядовцям розпочати війну з Іспанією [15].

Залишається з'ясувати ще одну проблему, а саме ступінь впливу соціального дарвінізму на формування зовнішньої політики США. З цього приводу в американській історичній науці ведуться дискусії. Так, частина дослідників, як от Р. Хофстедтер, вважає, що вплив соціального дарвінізму був всеохоплюючим. Інші, на зразок М. Хавкінса, навпаки, вказують, що соціал-дарвінізм був поширений лише серед академічних кіл і значного впливу не мав [4, с. 198]. Навіть якщо погодитися з думкою останніх, слід пам'ятати, що ідеї соціального дарвінізму підтримували представники політичної та бізнес еліти, а саме: президент США Т. Рузвельт, держсекретар Дж. Хей, сенатори Г. К. Лодж і А. Дж. Беверідж, промисловець Е. Карнегі та інші. Одним словом, ті постаті, які не лише мали значний політичний вплив, але й мали змогу в той чи інший спосіб впливати на формування зовнішньої політики. Так, неабиякою популярністю користувалися праці А. Мехена. Його ідеї пропагувалися у різних журналах та обговорювалися в урядових колах. Захоплюючись концепцією «морської сили», Т. Рузвельт навіть замовив по одному примірнику праць Мехена на кожен американський військовий корабель [6, с. 521]. Дж. Фіске неодноразово запрошувався у Вашингтон для виголошення публічних лекцій, а Дж. Берджес читав лекції Т. Рузвельту, що не могло не позначитися на формування світогляду останнього [13, с. 177-178, 175].

Напевно, найяскравішим прикладом та аргументом на користь твердження про значний вплив соціального дарвінізму на формування зовнішньої політики США була аргументація анексії Філіппін, яку президент В. Мак-Кінлі виголосив в 1899 р. на зібранні методистських місіонерів. Він зазначив, що мав чотири варіанти того, як же вчинити з Філіппінами: повернути Іспанії, передати Франції або Німеччині, надати свободу дій філіппінцям, або взяти під свою опіку й відповідним чином виховати, християнізувати та залучити до цивілізації. В. Мак-Кінлі зауважив, що довго міркував над тим, який же варіант обрати, аж поки однієї ночі у вісні Бог не промовив

до нього і не вказав на вірне рішення. З цього випливало, що встановлення контролю США за Філіппінами було нічим іншим, як господньою волею [14, с. 30]. Очевидно, що подібне твердження президент запозичив у Дж. Стронга, який в одній зі своїх праць давав майже аналогічне пояснення необхідності взяти під контроль Філіппіни [8].

З іншого боку, постаті, подібні до Т. Рузвельта, Дж. Хея чи В. Мак-Кінлі, мали змогу впливати й на громадську думку. Тому цілком доречним є зауваження американського дослідника Дж. Патона, що зовнішньополітичні позиції та публічні заяви осіб, що приймали рішення, сприяли формуванню громадської думки США [16, с. 3]. Факт важливий, адже без підтримки громадської думки американські урядовці не змогли б проводити експансіоністську зовнішню політику, на яку більшість американців дивилася або підозріло, або байдуже.

Насамкінець хотілося б зазначити наступне. Впродовж останньої третини XIX ст. в США поширилися різні теорії, що були складовою частиною соціального дарвінізму. Неоднорідне і дещо суперечливе в поглядах, вчення американських соціальних дарвіністів сприйняла частина політичної та ділової еліти, взявши його на озброєння для обґрунтування та виправдання зміни зовнішньої політики – з ізоляціоністської, що домінувала від часу створення США, до експансіоністської. В підсумку, соціальний дарвінізм став тим вченням, котре стало одним із підвалин американсько-го експансіонізму в 90-х рр. XIX – на початку XX ст.

Література

1. Американский экспансионизм: новое время / под ред. Севостьянова Г. Н. – М., 1985.
2. Дементьев И. П. Идеиная борьба в США по вопросам экспансии (на рубеже XIX-XX вв.) / И.П. Дементьев. – М., 1973.
3. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю 1660-1783 / Пер. с англ. Н. Азбелева / А.Т. Мэхэн. – СПб., 1895.
4. Питльована Л. Ю. Ідеї соціального дарвінізму у зовнішній політиці США кінця XIX – початку XX століття в оцінках американської історіографії / Л. Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. – Вип.17. – Львів, 2012. – С. 212-224.
5. Питльована Л. Ю. Теодор Рузвельт: реформізм та експансія у США на зламі XIX–XX століть / Л. Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. – 2009. – Вип. 11. – С. 150-164.

6. Тіндалл Д. Б., Шай Д. Е. Історія Америки / Пер. з англ.: Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур. / Д. Б. Тіндалл, Д. Е. Шай. – Львів, 2010.
7. Bannister R. Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Social Thought / R. Bannister. – Philadelphia, 1979.
8. Berge W. H. Voices for imperialism: Josian Strong and the protestant clergy. [Електронний ресурс] / W. H. Berge. – Режим доступу: <http://spider.georgetowncollege.edu/htallant/border/bs1/berge.htm> Доступ – 27.06.2017 р.
9. Burgess J. W. Political science and comparative constitutional law / J. W. Burgess. – New York, 1902.
10. Fiske J. American Political Ideas. [Електронний ресурс] / J. Fiske. – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/10112/10112-h/10112-h.htm> Доступ – 26.06.2017 р.
11. Hawkins M. Social Darwinism in European and American Thought, 1860–1945: Nature as Model and Nature as Threat / M. Hawkins. – Cambridge, 1998.
12. Hayashi S. K. Hunting Down Social Darwinism: Will This Canard Go Extinct? / S. K. Hayashi. –New York-London, 2015.
13. Hofstadter R. Social Darwinism in American Thought, 1860–1915 / R. Hofstadter. – Boston, 1955.
14. Roskin M., Berry N. IR, an introduction to international relations // M. Roskin, N. Berry. – New Jersey, 1990.
15. Mahan A. T. The interest of America in sea power, Present and Future. [Електронний ресурс] / A. T. Mahan. – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/15749/15749-h/15749-h.htm> Доступ – 26.06.2017 р.
16. Paton J. Manifest Destiny, Social Darwinism, and Other Cultural Constructions in Early 20th Century US-Dominican Relations / J. Paton // International Journal of Education and Social Science. – 2017. – Vol. 4. – № 2. – С. 1-14.
17. Strong J. Our Country: Its Possible Future and Its Present Crisis / J. Strong. – New York, 1885.

УДК 930(470)"20":[94(100:470):355.277.7"1939/1945"]

Доля радянських військовополонених в роки Другої світової війни у дискурсі сучасної російської історіографії

Суховерська Ірина Іванівна

У статті охарактеризовано найважливіші тенденції наукового трактування проблеми радянських військовополонених в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії, визначено головні ідеї та методи дослідження ролі та місця радянських військовополонених у воєнний час, окреслено обставини, які впливали на процес історичного дослідження та його результати, зокрема вплив державної політики пам'яті Росії, розглянуто зміни, які відбулися у дослідженні долі радянських військовополонених в роки Другої світової війни після розпаду Радянського Союзу. Певну увагу зосереджено на аналізі перспективи наукових розвідок у цьому сегменті фундаментальних досліджень.

Ключові слова: сучасна російська історіографія, Друга світова війна, радянські військовополонені, державна політика пам'яті.

Суховерская Ирина Ивановна. Судьба советских военнопленных в годы Второй мировой войны в дискурсе современной российской историографии.

В статье охарактеризованы важнейшие тенденции научной трактовки проблемы советских военнопленных в годы Второй мировой войны в современной российской историографии, определены главные идеи и методы исследования роли и места советских военнопленных в военное время, определены обстоятельства, которые влияли на процесс исторического исследования и его результаты, в частности влияние государственной политики памяти России, рассмотрены изменения, которые произошли в исследовании судьбы советских военнопленных в годы Второй мировой войны после распада Советского Союза. Уделено определенное внимание анализу перспектив научных исследований в этом сегменте фундаментальных исследований.

Ключевые слова: современная российская историография, Вторая мировая война, советские военнопленные, государственная политика памяти.

Iryna Sukhovska. Fate of Soviet Prisoners of War in the years of the Second World War in the Discourse of Modern Russian Historiography.

©Суховерська І. І., 2017

The article describes the most important trends of scientific interpretation of problem of Soviet prisoners of war in the years of the Second World War in contemporary Russian historiography, identifies the main ideas and methods for studying the role and place of Soviet prisoners of war in wartime, outlining circumstances that influenced the process of historical research and its results, in particular the influence of the state policy of memory of Russia reviewed the changes that took place in the study of the fate of Soviet prisoners of war during the Second World War after the collapse of the Soviet Union. Certain attention is focused on analyzing the prospects of scientific research in this segment of fundamental research.

Key words: modern Russian historiography, Second World War, Soviet prisoners of war, state policy of memory.

Сучасна російська історіографія Другої світової війни зазнала значних змін, пов'язаних із збагаченням російської історичної науки надбанням світової історіографії, здобутками «архівної революції», розширенням проблемного поля та джерельної бази історичного дослідження. У наукових студіях, присвячених подіям Другої світової війни, російські історики розпочали комплексне дослідження різноманітних аспектів військового протистояння, зокрема тих, які були під своєрідним табу у радянській історіографії, здійснивши спробу подолання політичних та ідеологічних бар'єрів. Однак дана проблема залишилася однією з найбільш політизованих тем у сучасній російській історичній науці, враховуючи необхідність побудови позитивного іміджу історії держави та вплив радянської спадщини, де інформація про радянських військовополонених у роки Другої світової війни зовсім не вписувалася в конструйовані владою переможні реалії та героїчні вчинки воєнного часу. У зв'язку з цим тривалий час російські історики вважали за краще не писати про долю радянських військовополонених періоду Другої світової війни, оскільки інформація про радянських військовополонених та депортованих осіб відносилась до державних таємниць, а самі полонені солдати Червоної армії, стали забутими жертвами війни.

Дослідження проблеми радянських військовополонених у роки Другої світової війни почали становити науковий інтерес серед російських істориків ще у роки перебудови, коли було зроблено перші спроби вивчення цієї теми. Однак тільки після розпаду СРСР російська історіографія накопичила значний досвід у вивченні проблеми ролі та місця військовополонених в роки Другої світової війни, хоча у російській історіографії відсутнє системне дослідження історіографічного характеру, присвячене цій проблематиці. Особливо дискусійними постали питання про підписання

СРСР міжнародних конвенцій про поводження з військовополоненими і ставлення до них з боку радянського та німецького військово-політичного керівництва, Червоного Хреста, а також становище радянських військовослужбовців в нацистському полоні, їхнього правового статусу. Дослідженням долі радянських військовополонених в роки війни займаються російські історики К. Александров [1], М. Ерін [4], В. Земсков [5], П. Полян [8], М. Семіряга [9; 10], Б. Хавкін [13] та інші, які використовують здобутки радянської історіографії та методологічні підходи зарубіжних колег. Вони вивчали такі аспекти проблеми, як джерельну базу дослідження теми, радянський досвід у вивченні теми і сконструйовані на його основі результати дослідження, присвячені чисельності радянських військовополонених в роки Другої світової війни, військового колабораціонізму та репатріація полонених у післявоєнний період. Однак поза увагою дослідників залишилися проблеми вивчення побуту радянських військовополонених та їхнього психологічного стану; характеристики міжнародних конвенцій, які обумовлювали правовий статус радянських військовополонених, та умови перебування в полоні; аналізу долі радянських військовополонених після репатріації. Багато публікацій, присвячених цим питанням, представлені лише у вигляді тез і невеликих статей з однобічною подачею матеріалу, а також відсутні наукові розвідки, присвячені історіографічному аналізу зазначеної проблематики немає досі.

Мета статті – охарактеризувати найважливіші тенденції наукового дослідження проблеми радянських військовополонених в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії та простежити зміни, які відбулися у її трактуванні російськими істориками, визначити вплив державної політики пам'яті Росії, радянської та західноєвропейської історіографії на процес його створення.

Сучасні історичні дослідження, присвячені проблемі полону радянських солдатів в роки Другої світової війни, включили в себе дослідницький досвід радянської історичної науки та сучасні підходи західної історіографії, а до їхнього вивчення долучилися політики та журналісти. Взаємодія дослідницького досвіду радянської історіографії та впровадження нових підходів до вивчення глобальних війн вплинула на розвиток історичних досліджень та спровокувала дискусію серед російських науковців, на яку особливий вплив мала і продовжує мати державна політика пам'яті. Завдяки концептуальним засадам державної політики пам'яті було створено ідеологічні рамки наукового пізнання проблеми долі радянських військовополонених. Офіційну версію очікуваних результатів дослідження репрезентував шкільний наратив, який виступив вказівником напрямку розвитку історичних досліджень, присвячених цій проблемі. Образ радянських військовополонених у шкільних підручниках зображено як універ-

сальну тенденцію воєнного часу, яку розглянуто на прикладі діяльності Російської визвольної армії під командуванням генерала О. Власова. На сторінках шкільного наративу він постає як зрадник і на основі виключно його образу висвітлено причини полону радянських військовополонених, мотиви військового колабораціонізму та будні полонених солдатів [2, с. 198]. Таким чином, історичне знання про життя радянських військовополонених у російському шкільному наративі вирване із загального контексту історії Другої світової війни і сформульоване на основі суб'єктивних та неналежно обґрунтованих конструкцій істориків задля збереження радянських традицій трактування проблеми колабораціонізму. Водночас, напрям та зміст історичних досліджень російських науковців, які змушені орієнтуватись на шкільний наратив, зазнав змін, оскільки вони спробували інтегрувати результати дослідження радянської та західної історіографії проблеми колабораціонізму та життя радянських військовополонених.

Радянська історіографія не одразу розпочала вивчення проблеми радянських військовополонених. У повоєнний час, до 1949 р., про проблеми полону на сторінках періодичних видань намагались не згадувати. Лише на початку 1950-х років були проведені дослідження радянських юристів А. Амеліна, А. Полторака, П. Ромашкіна, які охарактеризували категорії міжнародного військового права з юридичної точки зору, де в тій чи іншій формі були розглянуті питання полону. Істотною проблемою радянських військовополонених була досліджена у низці збірників матеріалів Нюрнберзького процесу. Однак ці дослідження були фрагментарними, безсистемними та ідеологічно зумовленими [13].

Перегляд радянських традицій трактування військовополонених солдатів у роки Другої світової війни розпочався у жовтні 1991 р., коли вперше був прийнятий закон Російської Федерації «Про відновлення законних прав російських громадян – колишніх військовополонених та цивільних осіб, репатрійованих в період Великої вітчизняної війни та післявоєнний період», який юридично повністю реабілітував полонених солдатів. Прийняття цього закону стало каталізатором обговорення на сторінках фахових журналів трагічної долі радянських військовополонених. Російські історичні журнали розпочали публікувати архівні матеріали, виходили друком фахові дослідження російських істориків та перекладені дослідження іноземних фахівців, активно організовували конференції. «Воєнно-історичний журнал» одним з перших розпочав публікувати уривки з книги К. Штрайта «Вони нам не товариші» у 1992, 1993 і 1994 роках [15]. У грудні 1994 р. Комісія при президенті Російської Федерації з реабілітації жертв політичних репресій на своєму засіданні розглянула матеріали, які розкривали сутність масових репресій щодо військовополонених і репатрійованих осіб, а вже у 1996 р. комісія опублікувала матеріали своєї

роботи, які розділені на шість розділів, де містяться не лише фактичні і статистичні дані, а й оцінки. Комісія визнала, що сталінське керівництво винищувало радянських військовополонених, а жорстоке ставлення до репатрійованих зберіглося й після війни. Водночас, у цих публікаціях російських істориків одразу виникло декілька суперечливих питань, серед яких особливо гостро постали проблеми загальної чисельності радянських військовополонених у німецькому полоні та кількості загиблих серед них, масштабів злочинів радянських військовополонених та їхньої співпраці з німцями, взаємовідносин між німцями і радянськими військовополоненими, підписання міжнародних угод та правового статусу військовополонених [4, с. 25].

Одним з найпроблемніших питань стосовно радянських полонених в роки Другої світової війни у дискурсі сучасної російської історіографії постає проблема загальної чисельності радянських військовополонених, оскільки відсутній єдиний підхід до методики підрахунку та використання архівних джерел. На сторінках низки фахових видань можна зустріти такі відомості про чисельність військовослужбовців Червоної Армії, що знаходилися в німецькому полоні упродовж всієї війни: 4,0-4,59 млн, 5,2-5,7 млн, 6,0-6,2 млн [3]. Зарубіжні дослідники схильні до цифри 5,7 млн, оскільки вони знаходять відображення в документах штабів німецьких військ. Російські історики не погоджуються з таким показником, наводячи факти, коли німецьке командування відносило до військовополонених цивільних осіб чоловічої статі призовного віку [1]. Офіційні російські джерела схиляються до цифри 4,559 млн осіб, проте в неї не включені партизани, підпільники, особи, що належали до воєнізованих формувань, наркоматів шляхів сполучення, зв'язку, морського і річкового транспорту, цивільної авіації, управлінь оборонного будівництва РНК СРСР і НКВС СРСР, особовий склад народного ополчення, винищувальних загонів і міліції, батальйонів самооборони міст і районів, а також поранені, які перебували в госпіталях на час їх захоплення супротивником. Крім того, російські історики зауважили факт, що облік особового складу Червоної Армії в перші роки війни був налагоджений незадовільно, відомості в Генеральний штаб надходили вкрай нерегулярно. Саме тому відомості про кількість радянських військовополонених не можуть бути остаточними і потребують подальшого вивчення російськими істориками [7].

Не менш заплутаним у російській історіографії залишається питання про смертність бійців і командирів Червоної Армії в німецькому полоні, оскільки в німецьких джерелах наводиться цифра в 3,3 млн загиблих, тобто 58% від усіх полонених, а Надзвичайна державна комісія при РНК СРСР подала іншу цифру – 3,9 млн осіб. Російські історики зауважили, що в це число не увійшли загиблі в Польщі – 808 тис. та Німеччині – 340 тис.,

в інших державах, що в загальному підсумку складає понад 5 млн загиблих радянських військовополонених [11, с. 708]. Немає повної відповіді на це питання і в оглядовому томі «Всеросійської книги пам'яті», де наводяться результати досліджень багатьох пошукових колективів істориків, які займалися цим питанням.

Зіставлення розсекречених документів дозволило російським історикам зробити висновок, що радянських військовополонених було не менше 5 млн осіб, з яких понад 3 млн загинули. На жаль, серед російських істориків немає єдиної думки не тільки про кількість радянських військовополонених в Німеччині, а й іноземних військовополонених в СРСР. Різноманітність числових характеристик засвідчує, наскільки складна в дослідженні проблема полону для російської історіографії, де найгостріше постала не стільки проблема чисельності радянських військовополонених, як їхня співпраця з нацистами [6, с. 158].

Дискусія стосовно визначення терміну «колабораціонізм» у сучасній російській історіографії призвела до застосування більш складної характеристики мотивів військового колабораціонізму. Більшість дослідників схильні вважати, що причини співпраці радянських громадян з нацистами різноманітні – від неприйняття радянського ладу та активної участі у війні на боці супротивника до елементарного прагнення вижити в жорстких умовах полону. Прихильники радянської традиції трактування проблеми колабораціонізму скептично ставляться до тенденції зарубіжній історіографії зображати радянських колабораціоністів як жертв обставин, які були змушені піти на співпрацю з нацистськими окупаційними властями, борючись проти комуністичного режиму; однак вони визнають, що й такий мотив колабораціонізму мав місце [9, с. 23].

Сучасні російські історики, відступивши від радянських кліше, схильні розглядати колабораціонізм радянських громадян як «спосіб виживання під п'ятою окупантів» [10, с. 19]. Вони охарактеризували психологічні мотиви колабораціонізму, серед яких страх перед жорстокістю нацистів, прагнення захистити і врятувати власні сім'ї, вижити у важких умовах полону, зацентрувавши увагу на психологічному тиску окупаційного режиму та нацистській пропаганді, в умовах яких частина радянських солдатів втрачала звичні політичні і моральні орієнтири [13]. На думку російських істориків, за таких обставин більшість військовополонених були залучені до колабораціонізму через нестерпні умови полону, оскільки керівництво СРСР відмовилося від співпраці з Червоним Хрестом та підписання Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими», що дало привід нацистам не виконувати Конвенцію щодо радянських військовополонених. При цьому П. Полян зауважив, що військовополонені червоноармійці розміщалися в нестерпних умовах, проаналізувавши величезні

масштаби смертності серед радянських вояків [8, с. 198]. Крім того, історики вказали, що полон розглядався радянським законодавством як злочин, оскільки в СРСР було видано Наказ Ставки Верховного Головного Командування Червоної армії від 16 серпня 1941 р. № 270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї», згідно з яким позиція радянського керівництва прирівнювала всіх полонених до зрадників, підштовхнувши багатьох до вимушеної співпраці з німецькими властями [9, с. 171].

Значну увагу при характеристиці мотивів військового колабораціонізму дослідники приділяли Російській визвольній армії генерала О. Власова, яка розглядалася у радянській історіографії як символ зради. У сучасній російській історіографії дослідники схильні розглядати «власівщину» як політичне явище, що стало результатом низки причин, серед яких були великі невдачі на фронті та страх радянських військовополонених перед розплатою за вимушений полон. Аналіз службової кар'єри О. Власова не дав підстав російським історикам стверджувати, що його співпраця з противником була продуманим і заздалегідь підготовленим кроком. У трактуванні сучасної російської історіографії рішення Власова перейти на бік німців було викликано страхом повторити долю командувача військами Західного фронту генерала Д. Павлова. Саме тому Власов вирішив залучити на свій бік тих радянських солдатів і офіцерів, які мали напружені відносини зі сталінським режимом, і тим «забезпечити собі тепле місце в ієрархії німецького вермахту» [10, с. 22].

Водночас, російські історики намагалися вирішити «проблему Власова» в рамках морально-етичної дилеми про те, ким був насправді генерал – зрадником чи героєм. На думку деяких істориків, які продовжили дотримуватись радянських традицій у трактуванні колабораціонізму, вимушена «стратегія виживання» через співпрацю радянських громадян з ворогом виступила проявом «третьої сили», так званого «антисталінського протесту». За таких умов власівський рух отримав моральне виправдання, не зважаючи на те, що подібне трактування послужило підставою для заперечення правомірності назви «Вітчизняна війна» стосовно війни Радянського Союзу проти нацистської Німеччини та її союзників. На їхню думку, виправдання колабораціонізму призводить до виправдання гітлерівської війни проти СРСР. У цілому більшість російських істориків дійшли згоди, що Власов не був ідейним борцем зі Сталіним аж до полону і перейшов на сторону ворога, рятуючи власне життя [14].

Питання про повернення на батьківщину радянських військовополонених, примусово вивезених до Німеччини громадян СРСР і біженців є одним з найменш вивчених в історичних студіях, оскільки до кінця 1980-х років архівні матеріали з цього питання були засекречені. Відсутність

джерельної бази і, відповідно, об'єктивної інформації породило навколо нього багато міфів через тенденційний підбір фактів і упереджене їх тлумачення. В даний час дослідники отримали доступ до раніше закритих джерел, серед яких особливе місце посідає документація Управління уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації, Державного Комітету Оборони (ДКО), Управління справами РНК СРСР, Секретаріату НКВС / МВС СРСР, ГУЛАГу, Відділу перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР, Відділу спецпоселень НКВС / МВС СРСР, 9-го управління МГБ СРСР, Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС / МВС СРСР [3].

Першою науковою публікацією, заснованою на матеріалах раніше закритих архівних фондів, стала стаття В. Земскова в журналі «Історія СРСР» (1990) [5, с. 13]. У наступні роки ним опублікована ще низка статей, присвячених цій проблематиці. Активно підключилися до вивчення цієї проблеми й інші російські дослідники, зокрема П. Полян та А. Шевяков, які в концептуальному плані є антиподами: у першого присутня апологетика політики керівництва СРСР; другий, навпаки, схильний кваліфікувати обов'язкову репатріацію як гуманітарний злочин. А. Шевяков розглядає проблему з позицій радянського державника, а П. Полян – більше з позицій правозахисника. Обидва критично ставляться до політики англійців та американців у цьому питанні, але з діаметрально протилежних позицій: П. Полян – вважає, що вони занадто багато передали радянській владі полонених, які не хотіли повертатися до СРСР; на думку А. Шевякова, англійці та американці не всіх таких полонених видали і тим самим допустили утворення нової антирадянської еміграції. Таким чином, проблема репатріації радянських військовополонених залишається дискусійною у сучасній російській історіографії, оскільки залежить від суб'єктивного погляду істориків на моральні орієнтири полону [13].

Отже, в сучасній російській історіографії сформувалися щонайменше два протилежні підходи до вивчення полону радянських військовополонених. Прихильники першого підходу, тобто радянські та частина російських вчених, вважають, що радянське керівництво, на відміну від німецького, керувалося виключно нормами міжнародних конвенцій про військовополонених, а відтак полонені забезпечувалися всім необхідним і саме завдяки такій турботі і опіці з боку Радянського Союзу вдалося врятувати життя і повернути на батьківщину більшість радянських військовослужбовців, не зважаючи на здійснені ними злочини проти держави. У свою чергу, прихильники другого анти тоталітарного підходу, тобто зарубіжні дослідники та деякі російські історики, які підтримують їхні погляди, вказують на репресивно-каральний характер системи, яка, на їхнє переконання, була складовою частиною апарату примусу в особі Наркомату

внутрішніх справ, що засвідчують грубі порушення міжнародного права з боку СРСР, свавілля з боку судових і позасудових органів, що супроводжувалися масовою загибеллю радянських військовополонених. Таким чином, політика знищення радянських військовополонених становила не лише головну сутність полону, а й репатріації полонених солдатів. Можна зробити висновок, що результати історичних досліджень прихильників першого підходу засвідчили наявність у їхніх інтерпретаціях образу радянських військовополонених міфів радянського часу, а тема полону радянських військовослужбовців в роки Другої світової війни залишилася до кінця незрозумілою, оскільки російські історики не звернули належної уваги на умови військового протистояння та правового статусу полонених осіб, які були захищені через позицію радянського керівництва стосовно них та відмову підписати міжнародні конвенції, які покращили б умови їхнього перебування в полоні.

Однак розгляд головних питань та окремих аспектів проблеми полону радянських військовослужбовців в роки Другої світової війни прихильників другого підходу переконав в наявності суттєвих позитивних зрушень у її дослідженні, в яких історики намагались сформулювати аргументовану картину життя радянських полонених у вирі воєнного часу, їхню співпрацю з ворогом та сприйняття радянським суспільством після війни. Проте, аналізуючи російську історіографію та її взаємодію з державною політикою пам'яті, необхідно зауважити, що тема Другої світової війни залишається на контролі держави, яка впливає на розвиток російської історіографії, адаптуючи до нових реалій радянські оцінки, звужуючи можливості наукової діяльності та вивчення долі радянських військовополонених.

Література

1. Александров К. От версии интервью до достоверной статистики / К. Александров // Военно-исторический архив. – 2010. – № 7 (127). – С. 42–72.
2. Данилов А. История России, XX век : Учеб. для 9 кл. общеобразоват. учреждений. / Александр Данилов, Людмила Косулина. – М., 2002.
3. Дембицкий Н. Судьба пленных / Н. Дембицкий // Скеписис. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_1250.html.
4. Ерин М. Российские историки о судьбе советских военнопленных в нацистской Германии / М. Ерин // Советские и немецкие военнопленные в годы Второй мировой войны. – М., 2003. – С. 22-65.

5. Земсков В. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944-1956 гг.) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С. 3-13.
6. Кузьминых А. Советский военный плен и интернирование как историографическая проблема / А. Кузьминых // Российская история. – 2012. – № 3. – С. 158–174.
7. Литвиненко В. К науке отношения не имеет. О «подсчетах» боевых потерь в ходе Великой Отечественной войны доктора филологии Бориса Соколова / В. Литвиненко // Скеписис. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_1221.html.
8. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – М., 2002.
9. Семиряга М. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. Семиряга. – М., 2000.
10. Семиряга М. Судьбы советских военнопленных / М. Семиряга // Вопросы истории. — 1995. - №4. — С. 19-33.
11. Соколов Б. Как подсчитать потери во Второй мировой войне / Б. Соколов // Континент. – 2011. – № 148, т. 2 : Избранное. 1992–2011. – С. 708–716.
12. Тягур М. Советские военнопленные и Женевская конвенция / М. Тягур // СКЕПСИС. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_3447.html.
13. Хавкин Б. Немецкие военнопленные в СССР и советские военнопленные в Германии. Постановка проблемы. Источники и литература [Электронный ресурс] / Б. Хавкин // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2006. – №1. – Режим доступа: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss5.html>.
14. Хазанов А. О ком скорбеть и кого забыть? (Ре)конструкция коллективной памяти в современной России / А. Хазанов // Журнал "Историческая экспертиза". – Режим доступа: <http://philologist.livejournal.com/8915279.html>.
15. Штрайт К. Они нам не товарищи // Военно-исторический журнал. – 1992. – №1. – С. 50-58.

Формування модерного міського простору м. Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст.

Боженко Анастасія Олегівна

У статті розглядаються проблеми створення міського простору Харкова у другій половині XIX-на початку XX ст. Метою є дослідження відповідності стану Харкова уявленням про модерне місто. Авторкою було зроблено огляд основних ознак модерного міського простору в історіографії, охарактеризовано процеси містобудування та створення міського простору за участі Міської Думи та підприємців. Одним з питань, порушеним в роботі є розгляд процесу мобілізації міста за допомогою міського транспорту. У висновках зазначаємо основні досягнення та недоліки містобудівничої політики Харківської міської Думи.

Ключові слова: Харків, модернізація, міський простір.

Боженко Анастасія. Формирование урбанистического пространства г.Харькова во второй половине XIX – начале XX ст.

В статье рассматриваются проблемы создания городского пространства Харькова во второй половине XIX-начале XX ст. Целью является исследование соответствия состояния Харькова представлениям о современном городе того времени. Автором был сделан обзор основных аспектов современного городского пространства в историографии, охарактеризованы процессы градостроительства и создание городского пространства Городской Думой и предпринимателями. Одним из вопросов, затронутых в работе является рассмотрение процесса увеличения мобильности города при помощи городского транспорта. В выводах мы касаемся основных достижений и проблем модернизирования городского пространства Харькова.

Ключевые слова: Харьков, модернизация, городское пространство.

Anastasiia Bozhenko. Forming of Kharkiv Urban Space in the Second Half of 19th-the Early 20th Century.

The article is devoted to the problem of creating of urban space in the second half of 19th- the early 20th century. The aim of article is the studying of the compliance with the requirements of Russian modern city. The author made a brief review of basic aspects of urban space in historiography, gave a characteristic to the processes of urban planning and building of city space by city government and entrepreneurs. The attention is also given to the process of increasing mobility of city by the help of transport net. In conclusion, we are highlighting the problems and achievements of the activity of city government in the area of the city space modernization.

Key words: Kharkiv, modernization, urban space.

©Боженко А. О., 2017



Історія Харкова

У статті ми спробуємо розглянути феномен урбаністичного простору як продукту пізньомодерної епохи в локальному контексті, що дозволить нам прослідкувати механізм перетворення «Великого села» на місто та виявити основні суперечності модернізації міст Російської імперії.

Говорячи про теоретичні засади статті, перш за все, слід дати загальне визначення поняттю «простір». У соціології під ним розуміють місця, регіони, території, зони, розміщення тощо, які містять осмислену схему підпорядкування тіл та позицій [30, с.260]. Міський простір за своєю суттю, таким чином, представляє собою триєдиний конструкт, який включає в себе фізичний (будівлі, комунікації, інфраструктура), соціальний (практики споживання та створення фізичних просторів, соціальні стосунки), та уявний (образ міста) підпростори.

Наступним теоретичним аспектом є вплив модернізації на формування міського простору. Основними факторами оформлення простору модерного міста на думку урбаністів є: суттєве пришвидшення темпів забудови, що пов'язане із збільшенням міського населення та розширенням його території, що у свою чергу формує нагальну потребу в існуванні мережі міського транспорту та відповідно, експансії науково-технічних досягнень до міського простору. Крім того, суттєвим чинником стає індустріалізація, яка починає диктувати структуру міста, змінюючи маршрути його мешканців та доповнюючи його ландшафт великими промисловими об'єктами [26; 41, с.93]. Також, окрім присутності вищезгаданих явищ, ключовими є відсутність таких, що роблять з міста «Велике село», а саме: невпорядкованість поселення, відсутність добре розвинутої інфраструктури, неорганізованість ринкових місць, а також переважно дерев'яна забудова [37].

Історіографію проблеми формування міського модерного простору розглядаємо як в контексті вивчення європейських міст в цілому, так і російських зокрема. Говорячи про імперський період вивчення слід зазначити, що, в основному, впроваджувався збір емпіричного матеріалу. Зокрема, в контексті створення всебічної історії розвитку Харкова, ця тема була досліджена Дмитром Багалієм [3]. Радянська історіографія більшою мірою присвячена краєзнавчими розвідками з історії українських міст, зокрема, Харкова [14]. У зарубіжній історіографії аналогічній тематиці стосовно європейських міст в тій чи іншій мірі підіймалася в роботах Девіда Герві [39], Ендрю Лі [40], колективній монографії під редакцією Міріам Левін [41]; міста Російської імперії стали об'єктом дослідження Деніела Бровера [38] та Райнера Лінднера [19]. У сучасній історіографії спостерігається перехід від суто краєзнавчої традиції радянської історичної науки до історичної урбаністики. Активно використовується міждисциплінарність, зокрема, залучається інструментарій соціології та

антропології міста. Такий підхід виразно простежується у монографіях Дмитра Чорного [34], Оксани Вільшанської [5], Вікторії Константінової [15], Тетяни Портнової [26] тощо.

Основними джерелами при вивченні вказаної теми виступає корпус діловодної документації Харківської міської управи, що зберігається в ДАХО (ф.52). У пресі («Южный край», «Утро») знаходимо відомості про поточні проблеми з фізичним простором та критику дій міської думи. Публіцистична література, зокрема, огляд Є.Гордєєнка «Харьковское городское самоуправление» [6], дає уявлення про ставлення інтелігенції до створення міського простору. Нарешті, у джерелах змішаного типу (Памятные книжки, Харьковские календари) містяться статистичні відомості про стан забудови, путівники дають уявлення про ментальне розмежування простору, джерела особового походження (мемуари В.Карпова [13], К.Антонович [1]) – побутування мешканця міста у просторі. Потужний емпіричний потенціал для мають картографічні джерела, а саме, плани м. Харкова зазначеного періоду, які візуалізують простір.

Модернізаційні процеси в Російській імперії суттєво зачепили, окрім іншого, принципи містобудування та формування міського простору. Дослідниками, зокрема Деніелом Бровером, відзначається така характерна риса модерного містобудівництва, як відхід від суворого державного контролю за плануванням. Це зумовлено тим, що він можливий лише за умов більш-менш стабільної соціальної структури, в той час як модерність спричинила численні міграції та нестійкість складу міського населення, і це не встигало відобразитися у державних планах [38, 14]. Навіть плани, затверджені Миською Думою, швидко застарівали. Так, Єгор Гордієнко, що встиг побувати і гласним думи, і міським головою Харкова у своїй аналітичній праці «Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки» зазначав, що план міської забудови, прийнятий Думою ще до міської реформи виправлявся вже 12 років на момент написання розвідки. Крім того, наявна була і позапланова розбудова міста, що додавало його структурі певної хаотичності, яка якраз і суперечить модернізаційним процесам. Оновленню також заважала пасивність Миської управи та нераціональне використання ресурсів, що відзначав вже згадуваний нами Єгор Гордієнко: «І в той час, коли місто розкидалося без плану і в ширину, і в далину, і виводяться там потворні і неможливі вулиці, майже у центрі міста, за Нетечью, залишаються незаселеними більше 60 десятин лише з тієї причини, що управа, не дивлячись на прохання мешканців, не розпланувала цієї пустелі» [6, с.2]. Окрім проблеми розробки нових ділянок міста, на яку вказує колишній міський голова, існувало ще одне завдання, яке було артикульовано модерною добою. Дмитро Чорний у своїй монографії зазначає, що зігнутість та викривлення вулиць не

відповідала модерним тенденціям облаштування міського простору, оскільки це ускладнювало орієнтування у місті, що розширювалося. Це потребувало відчуження та викупу приватних ділянок, на які лише в 1914 р. Міська управа заклала у бюджет 5 тис. руб [32, с.190]. Ми бачимо, що не тільки планування центральних органів влади, а й міське не встигало за швидким розвитком технологій та промисловості, а відповідно, і потребами модернізації простору.

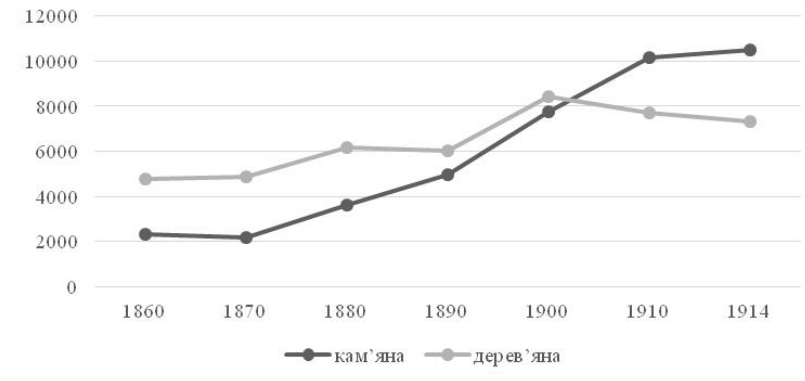
Зважаючи на це, ініціатива з формування міського простору часто походила не від урядовців, а знизу – від підприємців та інтелігенції [38, с. 41]. Виразним показником зростання економічного капіталу та впливу підприємців у місті стало ініціювання останніми побудови монументальних будівель управлінь акціонерними товариствами та підприємницькими організаціями, які спричинилися до значної перебудови центру міста, особливо це стосується Сумської вулиці [12, с.198]. Так, у Харкові одним з найпомітніших на Сумській вулиці в архітектурному плані став будинок Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії та Купецький банк на пл. Павловській [19, с.121], що унаочнювало зростання значення саме економічного капіталу у пореформеному міському суспільстві.

Прибуткові будинки ставали додатковим джерелом отримання капіталу для підприємців, що було своєрідною реакцією на інший соціальний аспект, а саме збільшення у цей період географічної мобільності населення, зокрема, притоку до міста достатньої великої кількості селян-відхідників, що переїздили до міста задля праці на промислових об'єктах та поденно; більш мобільною ставала інтелігенція [17]. У 1860-х рр. з напливом селян-відхідників, починається справжня будівельна лихоманка. «Харківці вже будувалися не згідно з наказом керівництва, як це було у попередні десятиліття, тому що володіння будинками в Харкові стало справою прибутковою» - зазначав Дмитро Багалій. Проте, оскільки будинки будувалися на швидку, їхня якість була низькою [3, с.57]. Швидкій забудові міста його мешканцями сприяла також і та обставина, що тепер було легше отримати кредит в банку на будівництво [3, с.57]. Крім того, така тенденція сприяла утворенню ринку житла.

Також ще однією тенденцією у модернізації міського простору стає те, що поряд з кількісним збільшенням будівель, забудова поступово змінюється і якісно, коли відсоток дерев'яних будинків поступово вже у 1900-тих рр. поступається кам'яним, які є більш пожегобезпечними [31, 32, 33]. Причому така тенденція помітна як на прикладі жилої забудови, так і господарської. Так, розробляючи план благоустрою Благовіщенського базару, Харківська міська управа перш за все акцентувала увагу на заміну дерев'яного будівництва кам'яним: «Починаючи від Бурсацького моста через Благовіщенський виїзд до Різдвяної вулиці лицевий бік рибних, чорно-

бакалійних, а також внутрішню лінії м'ясних лавок постановити побудувати кам'яні... Кам'яними ж мають бути: зовнішній бік червоного ряду та магазини з готовим одягом. Інші лавки можуть бути і дерев'яними». [8, арк.4]. Проте така позитивна динаміка стосувалася лише центру міста, відтоді як на периферіях забудова залишалася переважно дерев'яною [7, с. 13].

Забудова Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття



Втім, наявність позитивної динаміки зростання кількості будинків сама по собі не є показником достатнього ступеню розвитку містобудівництва. Якщо ми порівняємо темпи зростання кількості будівель та населення Харкова, то побачимо, що коли населення зросло у 5 р.[20, 31, 32, 33], кількість будівель – лише у 2,5 р. І ми дійсно спостерігаємо збільшення щільності населення у міських садибах: у 1912 р. на міську садибу приходилося 28,5 людини, відтоді як в 1866 цей показник сягав 13,5 осіб, у 1892 р. – 18,4 осіб. Проте, якщо взяти показники населення, що проживало у квартирах, то середня щільність за містом складала 6 осіб на квартиру, тоді як у 1879 р. вона була навіть більшою – 6,8, також трішки збільшується середній об'єм жилого приміщення для мешканців: з 3 куб. сажнів у 1892 р. до 3,4 у 1912 р., то ж суттєвої житлової проблеми не спостерігаємо [22, с.53].

Ознакою модернізування будівництва стало не лише переважання каменю як основного будівельного матеріалу, але й утворення специфічного архітектурного стилю, що відрізнявся своєю функціональністю, і за словами Райнера Лінднера підкреслював перехід планування міст у

руки підприємців [19, с.311]. Також збільшується кількість поверхів і змінюється практичне навантаження: тепер на перших поверхах великих будівель підприємців розташовуються магазини, особливо це стосується центральних районів міста.

Фізичне розширення кордонів міста ставало приводом до створення відповідних умов для мобільності його мешканців. Важливою подією стала побудова у Харкові залізничного вокзалу, який поклав початок засвоєнню територій, що розташовувалися близько т.зв. Архієрейської левади. «На леваді, що стояла пустою, виросло ціле залізничне містечко, до якого потім почало відчувати тяжіння і саме місто» - зазначав Дмитро Багалій [3, с. 59]. Причому, як можемо побачити з доповіді Миської думи, у питанні про розбудову залізниці та нових станцій приймали участь не лише урядовці, але й зацікавлені домовласники: «Внаслідок незгоди між депутатами різноманітних частин міста у питанні про те, де будувати станцію – під Холодною горою чи на Кінній площі, - були призначені збори міського суспільства та домовласників всіх станів», в результаті все ж таки вирішено було будувати станцію під Холодною горою [30, с.2]. Як ми можемо помітити, порівнюючи плани міста 1866 та 1880 рр., внаслідок засвоєння територій для вокзалу, воно значно розширилося у північно-західному напрямку. Створення міської транспортної мережі також суттєво змінило простір міста. Так, Дмитро Багалій зазначав, що завдяки появі дешевого сполучення окраїн з центром міста вони почали активно заселятися і домоволодіння на периферії ставало дедалі перспективнішою справою [3, с.63]. Кінна залізниця та трамвай створили також нові можливості для комунікації, адже пов'язували важливі точки міста, дозволяючи харків'янам швидко діставатися будь-якого його куточку. Напередодні війни діяли дві лінії конки довжиною 10 верст та 6 трамвайних довжиною близько 17 верст. Нові види транспорту істотно змінили антропологічний ландшафт, особливо, це стосується периферійних місцевостей, які за допомогою мережі міського транспорту поступово включалися до урбанізованого простору. Відтепер мешканці міста значно скоротили для себе відстані великого міста.

Отже, бачимо поступове набуття міським простором Харкова модерних рис: на його формування все більше починає впливати підприємницький капітал, істотно змінюється якість забудови, зокрема, збільшується кількість поверхів, використовуються нові матеріали; мережа транспорту зв'язує центр та периферію та робить місто зручним для проживання. Проте, не дивлячись на це, існували і певні негативні явища, що гальмували розвиток міста. Пасивність Думи, її бюрократизованість зовсім не сприяли вирішенню проблем із забудовою та благоустроєм Харкова. Так, Єгор Гордієнко зазначав, що Дума не дуже любить будувати,

чекаючи на ініціативу інших відомств і підприємців, та зовсім не дбаючи про бюджет міста: «У нас робляться споруди не з метою прикрасення міста і не для помноження міських прибутків, але головним чином з метою виконати натуральну повинність, що лежить на шляху, залишаючи за собою іншу повинність, а саме, постійно ремонтувати та перебудовувати побудоване» [6, с.17]. Говорячи про площі міста, Гордієнко порівнював їх навіть з татарським базаром через неохайність та бруд [6, с.6]. Ми бачимо тут прояви доволі формалізованого підходу Думи до виконання плану з благоустрою. Показовим є приклад Біржевої площі. Так, вирішуючи у 1871 році проблему її благоустрою, зокрема недобудованого приміщення, міський голова, критикуючи попередників, зазначав, що «якою б сумною не видавалася справа, розпочата без досвіду та належного контролю, внаслідок чого доводиться ховати тисячі паль та тисячі рублів... Але ж що робити з цією площею, яка в найкращій частині міста являє собою жакхливий вигляд розрухи, заросла травою та прорізнана глибокими канавами, що сповнені нечистот, з яких стирчать наполовину вбиті палі...». В результаті було вирішено піти шляхом найменшого спротиву та засипати вже вбиті палі разом з канавами [9, арк. 38]. Бачимо тут не тільки нераціональне використання коштів, проте і недбале ставлення до благоустрою навіть центральних частин міста.

Таким чином, бачимо, що модернізаційні процеси призвели до істотних змін в організації та створення міського простору Харкова. Почався хаотичний розвиток міста внаслідок чого перед Думою постало завдання надання йому певної структури та відповідності модерному часу. Досить активно починається і капіталізація міста, що передусім відбилося на появі т.зв. прибуткових будинків, а також приміщень великих промислових об'єднань. Зростаюча мобільність населення, пов'язана з індустріалізацією, викликала появу мережі міського транспорту, спочатку кінного, а потім і електричного трамваю. Проте остаточному перетворенню Харкова на модерне місто помітно заважали пасивність міської Думи у вирішенні питань з благоустроєм, її консервативності, завдяки чому периферія міста так і не була включена в урбанізований простір до розпаду Російської імперії.

Література

1. Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Вінніпег, 1965.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): историческая монография / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Т. 2. – Харьков, 2004.

3. Багалій Д. І. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури / Д. І. Багалій. – Харків, 2002. – 192 с.
4. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые. — М.; СПб, 2007.
5. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – Київ, 2009.
6. Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. – Харьков, 1913.
7. Гордеенко Е. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харьков / Е. Гордеенко. – Харьков, [1883?].
8. Державний архів Харківської області. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 86. – 480 арк.
9. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 77. – 41 арк.
10. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). / О. М. Донік. - Київ, 2008.
11. Жало. – 1908. – №4.
12. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf>. Доступ: 10.10.16
13. История города Харькова XX столетия / Ред. Сергій Іванович Посохов. – Харків, 2004.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область / М. А. Сіроштан, В. І. Астахов, Г. Г. Бурик, С. З. Голиков. - Київ, 1966.
15. Карпов В. П. Воспоминания / В. П. Карпов – М., 1933.
16. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки). – Запоріжжя, 2010.
17. Кошман Л. В. Культурное пространство русского города XIX – начала XX вв. К вопросу о креативности исторической памяти / Л. В. Кошман // *ВВ: Культуры и искусства*. – 2013. – № 2. - С.42-115. DOI: 10.7256/2306-1618.2013.2.639. Режим доступу: http://e-notabene.ru/ca/article_639.html.
18. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр. - Москва, 2015.
19. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр.: Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. / Р. Лінднер. – К.; Донецьк, 2008 .
20. Ніколаєва Т. М. Підприємці в освітньо-культурному просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т.М.Ніколаєва. – Київ, 2010.
21. Памятная книжка Харьковской губернии. – Харків, 1862 .
22. Переpletчиков А. В. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года / А. В. Переpletчиков. – Харьков, 1914.

23. План г. Харькова 1866. – Режим доступу: goo.gl/gESYuPcontent_copy. – Доступ: 28.10.2016.
24. План г. Харькова 1880. – Режим доступу: goo.gl/wuAgLycontent_copy. – Доступ: 28.10.2016.
25. План г. Харькова 1903 г. – Режим доступу: <http://dalizovut.narod.ru/istorii/biemarr.jpg>. - Доступ: 28.10.2016.
26. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії / Т. Портнова. – Режим доступу: goo.gl/XSsQmP. – Доступ: 02.05.17.
27. Утро. – 1915. - 11 августа.
28. Утро. – 1915. - 1 января.
29. Филиппов А.Ф. Социология пространства / А.Филиппов. – М., 2008. - 290 с.
30. Харьковская городская Дума. Об архиерейской леваде, занятой станцией железной дороги / Харьковская городская Дума. – Харків, 1876 . – 7 с.
31. Харьковский календарь на 1875 / Харьковский губернский статистический комитет . – Харків , 1873 .
32. Харьковский календарь на 1888 год / изд. Харьк. губерн. стат. ком. – Харьков, 1887.
33. Харьковский календарь на 1902 год / Ред. В. В. Иванов. - Харьков, 1902.
34. Чорний Д. М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). / Д. М. Чорний. – Харків, 2007.
35. Южный край. – 1913. – 11 июня.
36. Южный край. – 1915. – 20 августа.
37. Bradley J. Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia / Joseph Bradley. – University of California Press, 1985.
38. Brower D. R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900 / D. R. Brower. – University Of California Press, 1990.
39. Harvey, D. Paris, Capital of Modernity / D. Harvey. - London, 2003.
40. Lees, A. Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914 / A. Lees, L. H. Lees. – Cambridge University Press, 2007.
41. Levin M. Urban Modernity: Cultural Innovation in the Second Industrial Revolution / Miriam Levin, Sophie Forgan, Martina Hessler, Robert H. Kargon, Morris Low. – MIT Press, 2010.

УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921 – 1928 рр.)

Євсюкова Онисія Геннадіївна

Стаття присвячена дрібним виробникам кустарно-ремісничого сектору економіки міста Харкова періоду непу. Проведено аналіз соціально-професійного, національного складу та кількісних параметрів кустарів. Виявлено економічні позиції дрібних виробників міста, значення і роль кустарної промисловості в економічному розвитку регіону.

Ключові слова: кустар, кустарне виробництво, неп, Харків.

Євсюкова Анисья. Социально-исторический портрет харьковского кустаря времен нэпа (1921 – 1928). Статья посвящена мелким производителям кустарно-ремесленного сектора экономики города Харькова периода нэпа. Произведен анализ социально-профессионального, национального состава и количественные параметры кустарей. Выявлены экономические позиции мелких производителей города, значение и роль кустарной промышленности в развитии экономики региона.

Ключевые слова: кустарь, кустарное производство, нэп, Харьков.

Yevsyukova Anisiya. The socio-historical portrait of the Kharkiv handicraftsman of the NEP times (1921 – 1928). The article is devoted to the small producers of the handicraft and handicraft sector of the economy in Kharkiv in the NEP's period. The analysis of socio-professional, national composition and quantitative parameters of handicraftsmen is made. Economic positions of small city producers, importance and role of the handicraft industry have been revealed in the development of the region's economy.

Key words: handicraft, handicraft industry, NEP, Kharkiv.

Соціальне походження, національний склад, освітній рівень та економічні можливості харківських дрібних виробників залишаються малодослідженими питаннями. В радянській історіографії кустарям не приділяли належної уваги, часто зараховуючи їх до дрібнобуржуазних або бідняцьких верств населення, тоді як основна увага дослідників була зосереджена на робітниках та селянах. У той же час Харків був столицею УСРР з 1919 – 1934 рр. і найбільшим торговельно-промисловим центром республіки. Робітники недержавного сектору економіки становили значний сегмент

©Євсюкова О. Г., 2017

приватного виробництва міста. А отже дослідження дрібних виробників Харкова є актуальним питанням оскільки вивчення недержавного сектору промисловості сприяє поглибленню знань про розвиток усієї української промисловості зазначеного періоду.

Вивчення харківського кустаря-виробника ще не було предметом окремого дослідження. Теоретичне підґрунтя для розуміння розвитку дрібної промисловості заклали дослідники 1920 – 1930-х років, що представлені працями С. Зарудного [6], Д. Каплана [7], Ю. Ларіна [9], Д. Шапіро [16]. В цих роботах є чимало інформації про державну політику радянської влади відносно дрібних підприємств. Загальні питання розвитку кустарного виробництва в рамках вивчення приватного підприємництва розглядаються в роботах О. Сушка [15], О. Пиріг [13], Ю. Волосника [1], М. Олійника [11]. Певні аспекти розвитку кустарно-ремісничого сектору Харкова досліджені М. Онацьким [12] в контексті вивчення розвитку приватного підприємництва у Харкові періоду непу. А отже дрібні виробники кустарного сектору Харкова заслуговують на увагу і подальші дослідження, що будуть сприяти формуванню цілісного і системного уявлення про дрібне виробництво в Україні.

Джерельна база представлена нормативно-правовими документами, статистичними виданнями, періодичними матеріалами тощо. Неопубліковані джерела репрезентовані матеріалами фондів Державного архіву Харківської області.

Метою дослідження є різнобічний аналіз дрібного виробника кустарно-ремісничого сектору економіки Харкова в роки непу. А саме виявлення соціально-професійного та національного складу, визначення кількісних параметрів та економічних позицій кустарів. Не менш важливим завданням є вивчення державної політики по регулюванню розвитку кустарного виробництва Харкова.

Кустарями та ремісниками в 1920-ті роки вважали дрібних виробників, які самотужки займались промисловим виробництвом різних товарів із застосуванням механічних двигунів або без з метою продажу на ринку чи на замовлення. Але за обов'язкової участі самого кустаря, і за умови використання праці не більше трьох найманих робітників.

Будучи однією з найдавніших і традиційних форм соціально-виробничої активності, кустарно-ремісничя промисловість Харкова забезпечувала населення товарами широкого вжитку, займаючи помітне місце в народно-му господарстві.

В дореволюційний період дрібна промисловість України відігравала значну роль у насиченні внутрішнього ринку товарами широкого вжитку. Проте буреломні роки війни та революції негативно позначилися на розвитку кустарного виробництва. До того ж після приходу до влади, біль-

шовики намагалися повністю ліквідувати підприємництво в виробничій сфері. Більшу частину кустарної промисловості було націоналізовано, окрім традиційних промислів – домашнього кустарного виробництва. Про кризовий стан кустарно-ремісничої промисловості свідчать дані держорганів. Так згідно даних Укркустпрома на кінець 1920 р. було зареєстровано всього лише 32 367 кустарів, у той час, як до революції нараховувалось 433 тис. кустарів [7, с. 5]. А отже число кустарів та ремісників зменшилось в 13 раз.

Вимушена відміна більшовиками політики воєнного комунізму та перехід до непу сприяли стрімкому відродженню дрібної промисловості. Починаючи з липня 1921 р. радянська влада дозволила розвиток кустарно-ремісничої галузі [16, ст.320]. Пільгове законодавство, сприятлива кон'юнктура тогочасного ринку вкупі з недосконалою системою радянського оподаткування значно примножили кількість дрібних виробників Харкова. Так, якщо в 1925 р. у Харкові нараховувалось 9 000 кустарів, то 1927 – 1928 господарському році кількість дрібних виробників міста виросла до 12 500 осіб [5, арк. 243 – 244]. Тобто кількість дрібних товаропродуцентів зросла на 39%. Проте ці данні не є абсолютними і встановлення дійсного числа дрібних виробників є питанням дуже складним, через недосконалість радянських статистичних даних 1920-х років та небажання самих кустарів виявляти свій промисел з метою уникнення оподаткування.

Серед усіх дрібних виробників приватного сектора міста переважали кустарі-одинаки. Саме вони контролювали більшість промислових закладів міста [12, с. 139]. Переважно це були майстерні які діяли в різних галузях дрібної промисловості – по виробництву взуття, верхнього одягу, ремонту годинників тощо.

Харківський кустар у більшості випадків був представником неможливих верств. Дуже часто члени родини приймали активну участь у виробництві продукції, а сам процес виробництва проводився у житловому приміщенні де жила родина кустаря. Нерідко така ситуація мала негативні наслідки для здоров'я самого виробника та членів його родини [8, с. 10]. Зазвичай, радянські дослідники дрібної промисловості акцентували увагу на таких випадках, агітуючи за інтеграцію кустарів до системи кооперації.

За соціальним складом кустарі Харкова не являли однорідну професійну групу. При тому що значна кількість осіб (47,5% осіб) вже мала досвід кустарного виробництва в минулому, більшість підприємців отримували необхідний досвід уже в самому процесі виробництва [10, с. 192]. Харківський кустар 1920-х – в минулому це робітник, службовець або селянин. За своїм освітнім рівнем міські кустарі не мали великих здобутків. Так 88% кустарів мали лише нижчу освіту, і близько 9% – середню [3, арк. 60].

Все це, вкупі з нестачею необхідних обігових коштів, робило дрібних виробників дуже ласим об'єктом для експлуатації більш спритними підприємцями – представниками приватного капіталу.

За гендерною ознакою харківські кустарі були переважно чоловічої статі. З 88% усіх кустарів, жінок було всього лише 12% [3, арк. 60]. Це може бути пояснено наявністю серед харків'ян 1920-х років традиційних поглядів про місце жінки в сім'ї, а також достатньо важкими фізичними навантаженнями в низці кустарних галузей.

За національним складом харківські кустарі були надзвичайно неоднорідними, нараховуючи в своїх лавах представників більше ніж 20-ти національностей. Пересічне уявлення про частку різних національних груп у кустарному виробництві по місту можна отримати з даних про національний та професійний склад Харківського Союзу кустарів-одинаків (далі – ХСКО) – організації некооперованих кустарів (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Національний склад ХСКО за виробничими галузями (на 01.06.26)

№	Виробництво	Євреї	Росіяни	Українці	Латиші	Поляки	Литовці	Німці	Білоруси	Інші	Всього
1	Шкіряне	404	138	82	46	23	10	1	3	7	714
2	Кравецьке	405	96	73	4	2	1	2	1	1	585
3	Перукарі	144	52	20	5	8	-	-	-	1	230
4	Металобробне	94	61	29	2	3	3	-	-	6	198
5	Текстильне	153	18	4	4	3	-	1	-	-	183
6	Деревообробне	42	62	26	1	2	-	4	-	1	138
7	Ремонт годинників	106	10	5	-	-	-	-	-	-	121
8	Харчосмакове	40	25	11	4	-	-	-	-	4	84
9	Шапкарі	61	6	7	-	-	-	-	-	-	74
10	Хімічне	41	14	6	-	2	-	1	-	-	64
11	Паперове	45	6	1	-	-	-	-	-	-	52
12	Живописці	20	10	4	1	-	1	-	-	-	36
13	Фотографія	22	8	4	1	-	-	-	1	-	36
Всього		1 577	506	272	68	43	15	9	5	20	2 515

Таблицю складено авторкою за: [2, арк. 81].

Дані таблиці свідчать про безумовне переважання в союзі єврейської національності, яка становила 62,7% (або 1 577 осіб). На другому місці знаходились росіяни – 20,12% (або 506 осіб), а на третьому – українці –

10,82% (272 особи). Інші національності склали 6,4% (160 осіб) [2, арк. 81]. Євреї також переважали і в організації кооперованих кустарів «Кустар-Спілці», проте частка українців складала 36% і вони посідали по-важне друге місце [3, арк. 60].

Дрібне виробництво накладало певну специфіку на умови праці робітників. Робочий день харківського кустаря міг бути виснажливим і пересічно складав 10 годин [2, арк. 94]. Дуже часто через нестачу коштів умови праці були невідповідними. Проте кустар мав більше стимулів працювати – він отримував більшу зарплатню, ніж робітник держпромисловості. Середня зарплатня кустаря по Харкову складала 70 – 80 крб. Хоча мали місце відхилення від 30 – 200 крб. по окремих галузях [2, арк. 94]. У той же час, середня місячна зарплатня робітника державної трестованої промисловості на середину 1920-х була меншою і коливалась від 47,77 крб. (Текстшвальпром) до 74,29 крб. (Поліграфтрест) [4, арк. 232]. Також мали місце певні відмінності у оплаті праці між кооперованими кустарями та кустарями, які працювали на скупника. Зокрема кооперований кустар міг отримувати 50 крб. на місяць, а кустар, що працював на скупника – 30 крб. [2, арк. 61]. Отже найбільш незахищеними верствами серед дрібних виробників були ті що працювали на скупника.

Прибутки кустарів та ремісників в різних галузях кустарного виробництва дуже різнилися. Виявити найбільш заможних дрібних підприємців можна спираючись на дані по м. Харкову для притягнення до прибуткового податку. Так до найбільш прибуткових виробництв належали: кравці жіночого (1 950 крб.) та чоловічого одягу (1 440 крб.), обробка хутра (1 440 крб.), ремонт годинників (1 350 крб.), штампувальні майстерні (1 326 крб.), вироблення мазі для взуття (1 224 крб.), ювелірне виробництво (1 200 крб.) тощо [2, арк. 100].

В цілому ж розбудова та розвиток дрібного сектору виробництва, особливо в першій половині 1920-х років, відбувався переважно силами самих кустарів. У той час, коли головна увага держави була зосереджена на відбудові державної промисловості, дрібний сектор розвивався без належної підтримки держави. Зокрема сучасник та дослідник непу, С. Зарудний зазначав: «ставлення держпромисловості до кустаря перейнято ворожістю й почуттям конкурента. Кустаря ігнорують, на нього незважають» [8, с. 24]. Таке ставлення держави до кустарів було обумовлено ідеологічними переконаннями більшовицьких лідерів. Адже діяльність дрібних виробників була спрямована на отримання прибутку, в чому більшовики вбачали загрозу своїй політичній гегемонії та відтворенню буржуазних відносин.

Радянська влада, дозволяючи розвиток кустарної промисловості, намагалася зменшити високий рівень безробіття та забезпечити населення товарами першої необхідності в умовах кризового стану промисловос-

ті. Створення сприятливих умов більшовиками для кустарів було тимчасовим кроком. Більшовики ставили за мету кооперування кустарного сектору і поступову інтеграцію розпорощених виробників у державний сектор промислового виробництва та підпорядкуванню плановому розвитку. Тому саме для кооперованого сектору створювались більш сприятливі умови – пільгове кредитування, забезпечення сировиною та збутом. Більшість кустарів міста були кооперовані та входили до ХСКО або «Кустар-Спілки». Проте навіть кооперативні організації часто перебували в дуже скрутному становищі через недостатнє фінансування.

Харківські кустарі являли собою національно та соціально неоднорідних дрібних виробників міста. В умовах непу, кустарне виробництво послаблювало проблему безробіття і сприяло насиченню споживчого ринку Харкова товарами широкого вжитку. І саме кустар-виробник був домінуючим типом серед приватних виробників міста.

Хоча радянською владою була проголошена підтримка розвитку дрібного виробника, зберігалися класові принципи і упереджене ставлення до останніх. Подальший шлях розвитку кустарного сектору більшовицькими лідерами розглядався лише через залучення кустарів та ремісників до кооперативної системи, а в подальшому – через повну інтеграцію до державної промисловості і планової економіки.

Перехід до курсу індустріалізації призвів до посилення наступу на дрібних виробників. Збільшення податкового тиску та командно-адміністративних заходів вимушували харківських кустарів зникати з ринку або переходити до нелегального виробництва. Причому останній шлях був дуже ризикований. Дрібні виробники що самостійно винесли всі труднощі післявоєнних років і сприяли відбудові народного господарства втрачали можливість самостійно керувати процесом виробництва. Більшовики ставили кустаря в залежне і підконтрольне становище. Друга половина 1920-х років характеризувалася згортанням виробництва кустарями і збільшенням дефіциту товарів на споживчому ринку. Дрібний приватний виробник виявився зайвим елементом в майбутній індустріальній країні. На кінець 1920-х років кустарна промисловість Харкова була кооперована або знищена.

Література

1. Волосник, Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис ... д-ра. іст. наук: 07.00.01 / Ю.П. Волосник; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2004.

2. ДАХО. – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 153. – Арк. 61, 81, 94, 100.
3. ДАХО. – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 60.
4. ДАХО. – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 3455. – Арк. 232.
5. ДАХО. – Ф.Р. – 1296. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 243 – 244.
6. Зарудний С. Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне) / С. Зарудний // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Харків, 1927. – С. 1–30.
7. Каплан, Д. А. Кустарная промышленность Украины / Д. А. Каплан. – Харків, 1922.
8. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Харків, 1927.
9. Ларин, Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М., Л., 1927.
10. Махоніна, О. Г. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу. / О.Г. Махоніна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 15. – С. 189 – 196.
11. Олійник, М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921 – 1929 рр. / М. Олійник. – Харків, 1998.
12. Онацький, М. Ю. Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921–1928 рр): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / М. Ю. Онацький; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2012.
13. Пиріг, О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Пиріг. – К., 2002.
14. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1921 г. // Бюллетень №11. – Стаття 320.
15. Сушко, О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні в період НЕПу (1921 – 1928 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. О. Сушко. – Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004.
16. Шапиро, Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М., Л., 1928.



Історія культури та пам'яткоохоронна діяльність

УДК 94/ 930.85/77:[782+792]

Актриса Катерина Осмяловська: сторінки творчої біографії

Буняк Олена Петрівна

В статті розповідається про актрису Катерину Осмяловську виконавицю ролі Наталки Полтавки в однойменному фільмі-опері, відзнятому режисером Іваном Кавалерідзе в 1936 р. та представлено матеріали із колекції НМІУ, які експозиційно відображують зазначену тему.

Ключові слова: актриса, режисер, театр, фільм-опера, кіностудія, музей, експозиція.

Bunya Elena. Actress Catherine Osmyalovska: pages of the professional biography.

В статье рассказывается об актрисе Екатерине Осмяловской исполнительнице роли Наталки Полтавки в одноименном фильме-опере который снял режиссер Иван Кавалеридзе в 1936 г., а также представлено материалы из коллекции НМИУ, которые экспозиционно отображают указанную тему.

Ключевые слова: актриса, режиссер, театр, фильм-опера, киностудия, музей, экспозиция.

Bunya Elena. Actress Catherine Osmyalovska: pages of the professional biography.

The article deals with the person of actress Catherine Osmyalovska who plays Natalka Poltavka in the same film-opera by director Ivan Kavalieridze (1936). The associated with the subject materials from the collection of NMIU are presented in this text.

Keywords: actress, director, theater, film-opera, film studio, museum, exposition.

Нещодавно виповнилося 80 років з часу виходу на кіноекрани фільму-опери «Наталка Полтавка», створеного на кіностудії «Українфільм» в

©Буняк О. П., 2017

1936 р. режисером Іваном Кавалерідзе. В українському кіномистецтві це перша екранізація опери Миколи Лисенка за однойменною п'єсою Івана Котляревського. Головну героїню – Наталку зіграла актриса драматичного театру ім. І. Франка Катерина Осмяловська, а вокальну партію виконала народна артистка СРСР Марія Литвиненко-Вольгемут.

Дана стаття ставить за мету представити невідомі сторінки з творчої біографії театральної актриси Катерини Осмяловської, акцентувавши увагу на її внеску в українське кіномистецтво.

Актуальність статті полягає в тому, що до наукового обігу введено документи із колекції Національного музею історії України, які сприяють ширшому висвітленню досліджуваної теми і можуть бути використані в експозиційно-виставкових проєктах.

Найперші публікації про фільм «Наталка Полтавка» та К. Осмяловську в головній ролі з'явилися в тогочасних періодичних виданнях, як-то: журнали «Радянське кіно», «Искусство кино» тощо

Спеціальні дослідження про акторську діяльність К. Осмяловської відсутні. У монографії «Розвиток української культури за роки радянської влади» лише сказано, що «...поряд з акторами старшого покоління впевнено завойовують сцену і молоді актори – Н. М. Ужвій, К. О. Осмяловська – у театрі ім. Т. Шевченка...» [20, с. 72]. В цій же праці зазначено, що фільм «Наталка Полтавка» користувався великим успіхом у радянських і зарубіжних глядачів [20, с. 117]. Також тільки декілька раз згадувалося про фільм та актрису К. Осмяловську у фундаментальному дослідженні «Історія українського радянського кіно» [6]. Дещо більше уваги творчому доробку актриси приділили дослідники О. Захаржевська та Ю. Станішевський. Аналізуючи репертуар франківців, О. Захаржевська звернула увагу на комедійний спектакль «Дванадцята ніч» В. Шекспіра, в якому Осмяловська створила особливо яскравий образ Віоли. За визначенням автора, тут мали місце і висока майстерність, і особлива притаманна актрисі жіноча чарівність, що і раніше приваблювала глядача в створених нею образах [5, с. 33-34]. Ю. Станішевський, характеризуючи комедію «Багато галасу даремно», зробив акцент на тому, як яскраво засяяли нові грані виконавських індивідуальностей різних акторів, згадуючи в їх числі і Осмяловську в ролі Геро [21, с. 160]. Ґрунтовне дослідження «Історія української культури» лише згадало про кінооперу «Наталка Полтавка», зазначивши, що Кавалерідзе екранізував її не без успіху за участю видатних співаків І. Паторжинського, М. Литвиненко-Вольгемут та драматичних акторів С. Шкурата, К. Осмяловської та ін. [7, с. 888]. Фундаментальна шеститомна Шевченківська енциклопедія в невеликій статті зазначила, що «природною і справді трагічною» була Осмяловська в ролі Ольги із вистави за п'єсою С. Голованівського «Поєтова доля» [23, с. 726].

Значно більше уваги приділено актрисі Осмяловській у книзі «Нашому роду нема переводу. Славні династії та родини України» [16]. Найбільше інформації про Катерину Осмяловську знаходиться у книзі «Тіні не забутих предків» [11], яку написав її син Костянтин Липківський. Книгу складено на основі розрізаних, дивом вцілілих документів, перші з яких датовані 1840 р., спогадів старших поколінь роду, свідчень сучасників. Книгу ілюстровано численними світлинами та малюнками Олександра Липківського – чоловіка актриси.

Важливим джерелом для вищезазначеної теми є інтерв'ю з Катериною Осмяловською та Поліною Нятко, опубліковане відомим істориком українського театру Валерієм Гайдабурою [1], а також спогади актриси, надруковані в журналі «Новини кіноекрану» [8, с. 11].

Катерина Осмяловська (1904-1997) народилася в Полтаві в родині Олександра Осмяловського та Клавдії Муромцевої. Любов до театру проявилася в неї з дитинства – з 14 років займалася на театральних курсах. В 1921 р. закінчила Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. Ще студенткою почала працювати у Першому Державному театрі ім. Шевченка. У посвідченні №143 від 19 грудня 1925 р. зазначено, що К. Осмяловська працює актрисою театру з 1920 р. [15, ТКВ-12969]. В театрі вона познайомилася з майбутнім чоловіком актором Лесем (Олександром) Липківським – сином митрополита Василя Липківського. Молоде подружжя в складі трупі театру ім. Шевченка гастролювало у Білій Церкві, Полтаві, Харкові, Дніпропетровську, Черкасах, Чернігові тощо. Про їх творчий тандем розповідають документи та фотографії. Зокрема, програма спектаклю за п'єсою Ж. Б. Мольєра «Хворий тай годі», який було поставлено в Державному драматичному театрі ім. Т. Шевченка в сезон 1921-1922 рр., зазначає, що Катерина Осмяловська виконувала роль Луїзи, маленької дочки Аргана, а роль лікаря Пургона виконував актор Олександр Липківський [15, Л-7875]. На одній із світлин зображена сцена з вистави за п'єсою Ж. Б. Мольєра «Скапен-штукар», де роль Гіацинти виконувала К. Осмяловська, а Скапена – О. Липківський [15, ТКВ-12970].

В процесі дослідження теми вдалося знайти цікаву інформацію щодо подальшої роботи актриси. Ще в 1923 р. театр ім. І. Франка у повному складі виїхав з гастролями на Донбас. Шахтарям так сподобались спектаклі, що вони звернулися до дирекції театру з проханням створити філію театру і прикріпити його до Донбасу [21, с. 59-60]. Театр «організував свою постійну філію під загальним художнім керівництвом Гната Юри, до складу якої входили О. Юрський, К. Осмяловська та художник М. Драк» [5, с. 13]. Ймовірно саме тому Липківський та Осмяловська стали акторами «Дондерждрами». Театр охоплював своєю діяльністю Донецьк, Луганськ, Маріуполь. В 1926 р. акторське подружжя перейшло на роботу до

Одеської «Держдрами». В цьому театрі за три роки існування було зібрано чи не найсильніший акторський склад. Відомий український гуморист Остап Вишня, цілком серйозно розповідаючи на сторінках журналу «Нове мистецтво» про свої враження від театру, назвав акторів «Держдрами» Нятко, Осмяловську, Липківського, Шумського та інших «красою українського театру» [18, с. 8]. В Одеській «Держдрамі» Катерина Осмяловська зіграла багато різноманітних ролей: найбільший успіх мала Есмеральда. В 1930 р. К. Осмяловська та О. Липківський переїхали до Києва і почали працювати в театрі ім. І. Франка. Актриса Осмяловська була талановитою, як у драматичних, так і комедійних ролях. Найбільш резонансними були ролі Софії у «Безталанній» І. Карпенка-Карого, Оксани у «Доки сонце зійде...» М. Кропивницького. Користувались успіхом у глядачів і її Одарка із «Дай серцю волю...» М. Кропивницького, і Анна із «Украдене щастя» І. Франка, і веселі ролі із комедій В. Шекспіра, про які згадувалося вище. В 1940 р. Катерина Осмяловська отримала звання заслуженої артистки УРСР, а в 1951 р. – народної артистки УРСР.

В 1963 р. «з метою омолодження» театру звільнили майже всіх провідних досвідчених акторів старшого віку, в їх числі і Катерину Осмяловську. Як згодом напише К. Липківський: «У неї була чудова дикція, чиста і українська і російська вимова, вміння та досвід роботи на радіо. Був і хист до викладацької діяльності. Може, все ж таки треба було щось зробити, щоб залишитися в театральному житті? Але, в будь якому разі, це вимагало одного – йти і просити. Мама цього не зробила. 43 роки було віддано Театрові, з них 33 – саме Театрові ім. І. Франка. Образа виявилася занадто болючою...» [11, с. 183].

За 43 роки акторської діяльності К. Осмяловська зіграла десятки ролей на сцені. Не такою плідною була її творчість у тогочасному кінематографі: як зазначив К. Липківський, крім «Наталки Полтавки» не сталося нічого значного...» [11, с. 183].

Над сценарієм до фільму працювали І. Кавалерідзе та Д. Грудина. За висловленням Івана Кавалерідзе, він прагнув зберегти ту «Наталку Полтавку», яка «ввійшла в кров і плоть широких мас, про фіксацію тих образів, які вже знайомі глядачеві і над створенням яких любовно трудилася ціла плеяда кращих українських акторів від Соленика, Щепкіна, Кропивницького, Садовського, Саксаганського до акторів сьогодення» [9, с. 18].

Роботу над фільмом розпочали в лютому 1936 р. на Київській кінофабриці, де для перших зйомок були збудовані декорації – «Хата» і «Подвір'я» Горпини Терпелихи. Акторський склад фільму на початку зйомок був іншим, ніж нам відомо із титрів: у ролі Наталки – артистка Київської державної опери Зоя Гайдай, у ролі Виборного – заслужений артист респу-

бліки Шкурат, у ролі Возного – артист Паньківський, в ролі матері Горпини Терпелихи – артистка Доля, в ролі Миколи – артист Твердохліб [14, с. 53].

Що ж змусило режисера І. Кавалерідзе так кардинально змінити акторський склад фільму? В той час, коли фільм-оперу вже почали знімати, в газеті «Правда» з'явилася стаття «Груба схема замість історичної правди» [2, с. 4] з нищівною критикою фільму «Прометей», який вже був відзнятий Кавалерідзе. Впродовж чотирьох днів на «Українфільмі» тривали обговорення. Режисера звинувачували в тому, що він «знехтував основні вимоги соціалістичного реалізму», що фільм вийшов «художньо фальшивим і неправдивим» [4, с. 35]. Висловлювали занепокоєння тим, що «Іван Петрович приступає до нової роботи... і повторює всі свої попередні помилки» [10, с. 14]. Рекомендували замінити композитора Толстякова, чию музику до фільму «Прометей» було названо «примітивною і антихудожньою» [17, с. 5]. Ймовірно, що в процесі обговорення, також прозвучали прізвиська акторів, яких потрібно було «замінити». Хоч це пріоритетне право режисера самому вирішувати, кого із акторів і на яку роль запросити. Ймовірно і те, що Іван Кавалерідзе, зробивши певні висновки із критики, вирішив змінити акторів фільму «Наталка Полтавка». На думку автора, друге припущення більш вірогідніше.

«Режисер Іван Кавалерідзе вів переговори з чотирнадцятьма різними виконавицями ролі Наталки. А тому я, драматична артистка, і не сподівалась конкурувати з тими, хто в цій ролі прославився на оперній сцені. Але вийшло так, що саме мої проби затвердила рада студії... Коли мене питали, як це я, драматична артистка, рискнула знятися в кіноопері, я відповідала, що люблю свою землячку Наталку з дитинства, знаю її пісні, її душу, ходила босоніж її стежками, і любов ця дала мені віру в свої сили» – згадувала Катерина Осмяловська [8, с. 11]. Оновлений склад акторів був таким: роль Наталки (в кадрі) виконувала драматична акторка К. Осмяловська, а вокальну партію (за кадром) – народна артистка СРСР М. Литвиненко-Вольгемут, Выборного зіграв народний артист УРСР І. Паторжинський, Возного – актор Г. Манько, Горпину Терпелиху – акторка Ю. Шестаківська [22, с. 48]. Отже, із заявлених раніше акторів, залишився лише заслужений артист республіки С. Шкурат, і то в ролі Миколи, а не Выборного. В автора немає інформації, хто в першому складі виконував роль Петра. Можливо, що оперний співак М. Платонов був утверджений на цю роль в першому складі, і він же залишився у другому. Згодом Іван Паторжинський напише про творчу групу, що це була дружба, цілеспрямована, виробнича сім'я, в якій не було випадкових, байдужих до виробництва людей [19, с. 19].

Фільм розпочали знімати в лютому 1936 р із першим складом творчої групи. Потім була деяка перерва в зв'язку із заміною в акторському та

технічному складі. Станом на липень була відзнята значна частина сценарію. Зокрема, закінчені основні зйомки в павільйоні, де були збудовані декорації села. Здійснено зйомки в Полтаві на Мазурівці, де стояла хата однієї з героїнь п'єси – Терпелихи. Закінчена частина натурних змагань в Голосієво під Києвом, де знімали сцену прощання Петра з Наталкою, та в с. Тахтаулівка. Зйомки окремих епізодів, проходів, пейзажів проводили в с. Ярьєськи [22, с. 48].

Режисер Кавалерідзе в екранізації «Наталки Полтавки» досить широко і різноманітно використовував поетику кіножанру. Широкі панорами українських пейзажів та натурні зйомки села, що були фоном для виявлення акторських образів, надали фільму більшої емоційної переконаності. Кавалерідзе показав Наталку біля криниці з піснею «Віють вітри», освідчення Возного в коханні, прихід Выборного Макогоненка з піснею «Ой, доле людська». Весь цей матеріал режисер подав спокійно, плавно, з деяким ритмічним прискоренням лише в місцях хвилювання Наталки та невеликого диспуту Возного й Выборного. Коли заміжжя Наталки стало реальним, а драматичні колізії напруженими, переважали крупні й середні плани, недовготривалі мізансцени. Найвище напруження припало на кадри із піснею «Чого вода каламутна», де режисер переважно крупним планом передав велике хвилювання головної героїні. В той же час, задум режисера показати, як в тісній селянській хаті підневільною пташкою б'ється нещаслива Наталка, на думку кінокритиків, не зовсім вдался. Окремі плани показу Наталки, «де акторка переживає, фальшують» [4, с. 26]. Не ставлячи за мету детально проаналізувати режисерські пошуки екранізації «Наталки Полтавки», варто зазначити, що режисер дуже вдало поєднав зоровий образ Наталки у виконанні Осмяловської із прекрасними вокальними даними Литвиненко-Вольгемут. Поєднання в одному кінообразі двох видів мистецтв – драми і вокалу – було цінною новаторською знахідкою, першою у вітчизняному кіномистецтві, що відкривала великі можливості для подальшого розвитку цього жанру. Як то відбувалося на знімальному майданчику поділилася у спогадах К. Осмяловська: «Я мовчки імітувала спів під голос Марії Іванівни, яка була поруч зі мною. Важко було мені беззвучно виводити найвищі ноти і тут же переходити на звичайну розмову. Слова і спів мали звучати в одному тембрі так, щоб глядач не помітив підробки» [8, с. 11]. Тогочасні кінокритики неоднозначно оцінили цей творчий тандем. За визначенням одних, М. Литвиненко-Вольгемут «блиснула всім своїм хвилюючим талантом прекрасної співачки», а К. Осмяловська створила «ліричний і сумний образ бідної селянської дівчини, щасливо обминувши підводні камені мелодраматизму» [13, с. 3]. На думку інших, вокальна частина ролі Наталки виконана дуже добре –

народні пісні у виконанні М. Литвиненко-Вольгемут звучали з екрану барвисто і допомагали відтворити особисту трагедію дівчини. Водночас, значно слабкішою виявилася драматична частина. К. Осмяловська не змогла використати в повній мірі специфічних можливостей кіно для більшої драматизації образу: «У артистки непогані зовнішні дані, але поряд з Паторжинським–Виборним чи Манько-Возним її Наталка виглядає дещо невиразною, манірною...» [12, с. 26].

Роботу над фільмом було завершено в листопаді 1936 р. Прем'єра відбулася в Києві 19 листопада того ж року. Фільм-оперу «Наталка-Полтавка» демонстрували одночасно в 6-ти кінотеатрах столиці. Про цю подію заздалегідь повідомляла широка реклама на Хрещатику.

В листопаді 1936 р. в житті Катерини Осмяловської сталася ще одна важлива подія – вона народила сина, якого назвала Костянтиним. Зараз Костянтин Олександрович Липківський відомий вчений, доктор технічних наук, професор, співробітник Інституту електродинаміки НАН України. Саме він передав до Національного музею історії України згадувану вище театральну програму, світліни із фільму «Наталка Полтавка: на одній зображено К. Осмяловську в ролі Наталки Полтавки [15, Ф-23744], на іншій – сцена із однойменного фільму [15, Ф-23745], книги «Тіні незабутих предків» [15, РА-2040], та «Нашому роду нема переводу» [15, РА-2317], конверт з наклеєними марками та з відбитком штемпеля спецпогашення [15, Філ-2893]. На одній із поштових марок зображено головну героїню фільму – Наталку, на другій – ключова сцена фільму, де мати благословляє Наталку та Петра на подружнє життя. Поштові марки введені в обіг 30 вересня 2011 р. Українським державним підприємством поштового зв'язку «Укрпошта» до 75-річчя виходу на екрани першої кіноопери «Наталка Полтавка». Ці матеріали гідно доповнили фондові збірки та експозицію музею.

Таким чином, кіноопера «Наталка Полтавка» – це перший крок в українській кінематографії, який сприяв більш ширшій популяризації українського фольклору. Екранізація була проведена з додержанням стилю, жанру і всієї драматургічної побудови п'єси в стислі терміни – чотири місяці напруженої, творчої роботи. Фільм-опера мав великий успіх серед кіноглядачів. Тогочасна кінокритика підсумовувала, що «фільм «Наталка Полтавка» при всіх своїх недоліках ідейного і художнього порядку є корисним вкладом в арсенал мистецтва і тим, що популяризує в мільйонних масах класичний твір Котляревського, і тим, що відтворює народний побут і народну творчість, і тим, що збагачує кіномистецькі форми» [4, с. 28]. Виконавиця головної ролі актриса Катерина Осмяловська була втіленням гармонійного поєднання ніжної краси, жіночності та витонченої духовності.

Перспективним напрямком дослідження автор вважає подальшу роботу з фондовими матеріалами НМПУ з метою вивчення творчого спадку відомих діячів української культури.

Література

1. *Гайдабура, В.* Театральні автографи часу / В. Гайдабура. – К., 2007.
2. Грубая схема вместо исторической правды // Правда. – 1936. – 13 февраля (четверг). – С. 4.
3. *Давид, К.* «Наталка Полтавка» на екрані / К. Давид // Радянське кіно. – 1936. – № 11. – С.21-29.
4. *Давид, К.* Сумний досвід київської студії / К. Давид // Радянське кіно – 1937. – № 3. – С. 35-38.
5. *Захаржевська, О.* Театр імені Івана Франка / О. Захаржевська. – К., 1949.
6. Історія українського радянського кіно. В 3 т. – К., 1987. – Т. 2 (1931-1945).
7. Історія української культури. В 5 т. – К., 2011. – Т. 5. – Кн. 2.
8. Катерина Осмяловська народна артистка УРСР про зйомки в кіноопері «Наталка Полтавка» // Новини кіноекрану. – 1967. – № 1. – С. 11.
9. *Кавалерідзе, І.* Про фільм «Наталка Полтавка» / І. Кавалерідзе // Радянське кіно. – 1936. – № 11. – С. 18.
10. *Коломойцев, П.* Бракує критики й керівництва у творчій роботі / П. Коломойцев // Радянське кіно. – 1936. – № 3. – С. 11-14.
11. *Липківський, К.* Тіні незабутих предків / К. Липківський. – К., 2003.
12. *Лучанський, М.* Опера с екрана / М. Лучанський // Искусство кино. – 1937. – № 1. – С. 23-26.
13. *Мартич, Ю.* Наталка-Полтавка / Ю. Мартич // Більшовик. – 1936. – 15 листопада (неділя). – С. 3
14. На київській кінофабриці // Радянське кіно. – 1936. – № 2. – С.53.
15. Національний музей історії України: фонди
16. Нашому роду нема переводу: Славні династії та родини України. – К., 2012.
17. Невдача режисера Кавалерідзе повчальна тільки для нього самого // Радянське кіно. – 1936. – № 3. – С. 4-5.
18. *Остап Вишня.* Одеська Держдрама. Вражіння / Остап Вишня // Нове мистецтво. – 1928. – № 5. – С. 6-9.

19. Паторжинський, І. Вірний шлях / І. Паторжинський // Радянське кіно. – 1936. – № 11. – С. 19.
20. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К., 1967.
21. Станішевський Ю. Театр народжений революцією. – К., 1987.
22. Хроніка «Українфільму» // Радянське кіно. – 1936. – № 7. – С. 48.
23. Шевченківська енциклопедія. В 6 т. – Т.4 – К., 2013.

УДК 719:061.2](477)«1917/1921»

Становлення системи пам'яткоохоронних інституцій в Україні (1917–1921 рр.): організаційний аспект

Новак Олександр Сергійович

Стаття присвячена аналізу основних форм інституалізації пам'яткоохоронної діяльності за доби Української революції та Громадянської війни. У ній висвітлено особливості взаємовідносин між центральними та місцевими організаціями, що охороняли спадщину минулого. Робиться висновок про те, що незважаючи на загальні тенденції до централізації, профільні органи та громадські об'єднання на місцях відігравали у ці роки чималу роль.

Ключові слова: пам'яткоохоронна діяльність, Українська революція, радянська Україна, культурна політика.

Новак Александр. Становление системы памятниковоохранных органов в Украине (1917 - 1921 гг.): организационный аспект.

Статья посвящена анализу основных форм институционализации деятельности по охране памятников во времена Украинской революции и Гражданской войны. Освещены особенности взаимоотношений между центральными и местными организациями, которые охраняли наследие прошлого. Делается вывод о том, что вместе с общими тенденциями к централизации, немалую роль в эти годы играли профильные органы и общественные объединения на местах.

Ключевые слова: памятниковоохранная деятельность, Украинская революция, советская Украина, культурная политика.

Novak Oleksandr. Development of the system of monumental-protection institutions in Ukraine (1917 - 1921): organizational aspect. The article deals with the analysis of the main forms of institutionalization of the monument-protection activities under the different political regimes at the period of Ukrainian revolution and Civil war. The features of relations between the central and local structures are indicated. The conclusion is made that together with the main tendencies to centralization of monument-protection activities, the considerable role has a local structures and public associations.

Keywords: monument-protection activities, Ukrainian revolution, Soviet Ukraine, cultural policy.

Масштабні соціальні катаклізми, особливо війни та революції, що призводять до численних руйнувань, сприяють усвідомленню суспільством

необхідності захисту історико-культурної спадщини. Не виключенням були і революційні події 1917-го року, що охопили всю територію Російської імперії, включно із дев'ятьма українськими губерніями.

В історіографії й досі домінує погляд на процес творення пам'яткоохоронних інституцій як такий, що став можливим лише завдяки діяльності державних міністерств та відомств [1; 2; 16]. Подібні уявлення усталилися ще за радянської доби [13]. Хоча нині наявна певна кількість праць, присвячених проблемам інституалізації охорони історико-культурного надбання [5; 10; 11; 12], питання щодо характеру взаємин між пам'яткоохоронними структурами в центрі та їх підрозділами на місцях є недостатньо дослідженим у вітчизняній історіографії. Для розуміння підходів щодо охорони історико-культурного надбання з боку політичних режимів, що існували в Україні протягом 1917-го – 1921-го років, необхідно порівняти відповідні пам'яткоохоронні заходи та правові основи функціонування структурних підрозділів, що мали зберігати спадщину минулих епох. Метою даної розвідки є визначення особливостей взаємовідносин між центральними та місцевими пам'яткоохоронними інституціями із виокремленням тенденцій до централізації (концентрації максимуму повноважень в центральних міністерствах чи відомствах) та децентралізації (делегування значної частини функцій на місця) діяльності в галузі охорони історико-культурного надбання.

Дослідити діяльність структур, що мали опікуватися надбаннями минулого можливо, спираючись передовсім на актові джерела (існують плани організаційного оформлення роботи у цій галузі за часів УНР [6], положення про діяльність профільних інституцій радянської України [18]). Звернення до ділових джерел надає змогу простежити заходи щодо реалізації законодавчих актів їх безпосередніми виконавцями на місцевому рівні [4].

Ще до революційних подій 1917-го року на українських землях існували громадські об'єднання, спрямовані на захист історико-культурного надбання. Найактивнішими з них були Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) та історичне товариство Нестора Літописця [17, с. 110-111]. Проте у них домінували представники інтелігенції, що були наближені до голови Московського археологічного товариства, графині П. С. Уварової [10, с.18-19]. Вони вороже сприймали діяльність Центральної Ради та не визнавали культурної окремішності України. В таких умовах представники української громадськості Києва долучилися до створення національно орієнтованої організації, що займалася б охороною історико-культурного надбання. Це зумовило створення Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ) [10, с. 25]. Навесні – влітку 1917-го року діячами україн-

ської громадськості, наближеними до УЦР, чи не вперше було поставлено на порядок денний засідань ЦКОПСІМУ питання про організацію мережі місцевих пам'яткоохоронних комітетів.

Масові пограбування панських садиб, що після Жовтневого перевороту у Петрограді поширилися не лише російськими, а й українськими губерніями, стали передумовою створення «Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва» при Генеральному секретарстві освітніх справ Центральної Ради. Відділ очолив історик та етнограф М. Ф. Біляшівський. 19-го листопада 1917-го року від імені товариства він звернувся до громадян на сторінках всеукраїнської «Робітничої газети» із закликами убезпечити пам'ятки старовини від знищення та грабунку [6, с. 460]. В його зверненні привертає увагу спроба сформулювати стратегію збереження історико-культурного надбання України шляхом його музеєфікації. Автор закликав не допускати пограбувань і погромів панських будинків, де зберігалася значна частина історико-культурних цінностей. Микола Федотович звернув увагу на необхідність збереження артефактів минулого з метою їх подальшої передачі в музеї, аби вони стали надбанням всього народу [6, с. 461]. Таким чином, громадські товариства охорони пам'яток минулого були створені раніше за відповідні державні структури часів Центральної Ради. У наступні місяці вони ставали своєрідним організаційним підґрунтям діяльності профільних органів УЦР.

Період Української держави гетьмана Павла Скоропадського відзначився значним культурним поступом, зокрема й у пам'яткоохоронній сфері. Велика увага приділялася розвитку національної культури та збереженню її надбань. Так, 21-го травня 1918-го року було прийнято закон, що перетворював Міністерство народної освіти на чолі із Миколою Василенком на «Міністерство народної освіти та мистецтва» [5, с. 7]. Пам'яткоохоронним відділом при цьому міністерстві разом із Відділом охорони церковної старовини при Міністерстві віросповідань до кінця осені 1918-го року було проведено реставрацію пошкоджених під час бойових дій лаврських пам'яток [11, с. 98-99].

При втіленні своєї політики, у тому числі і в сфері охорони історико-культурного надбання, гетьманат намагався спиратися на структури, що діяли під орудою Церкви. Прикладом може бути діяльність Відділу охорони пам'яток церковної старовини при Міністерстві віросповідань на чолі із протоієреєм Йосипом Кречетовичем. Маючи налагоджені зв'язки зі служителями культу на місцях, Комітет поширював серед єпархіального духовенства ідеї наукової реставрації споруд релігійного призначення замість безконтрольних перебудов, радив священнослужителям створювати при церквах музейні та бібліотечні зібрання [14, с. 99]. Опорою культурної політики за гетьманату Скоропадського були громадські товариства,

зокрема місцеві відділи «Провіт». Однак, ці структури не були однаково масовими у різних частинах Української держави [10, с. 109-121].

Процес взяття під охорону пам'яток старовини, що розпочався за гетьманування П. П. Скоропадського [5, с. 29], не був завершений через антигетьманське повстання. За відсутності політичної стабільності та сталої системи органів влади, пам'яткоохоронна діяльність за Директорії УНР не мала стійкого інституційного оформлення [1, с. 7]. В таких умовах відповідальність за стан історико-культурного надбання України взяли на себе громадські об'єднання, що вже мали досвід подібної роботи за часів Центральної Ради. Частині з них, зокрема Подільському церковно-археологічному та Кам'янець-Подільському природоохоронному товариствам, надавалася матеріальна підтримка з боку Міністерства народної освіти УНР, очолюваного знаним громадським та церковним діячем І. І. Огієнком [11, с. 198-199].

На території ЗУНР тамтешніми діячами українського національно-визвольного руху, наближеними до митрополита Андрея Шептицького, було запропоновано зберігати пам'ятки минулих епох завдяки розширенню функцій музейних установ. Головним осередком збереження найцінніших творів мистецтва мав стати Національний музей у Львові [12, с. 261]. На думку його директора, І. С. Свенціцького, наявний у галицьких українців досвід музеєфікації та збереження філологічної, історико-архівної та мистецької спадщини міг стати у нагоді і в загальноукраїнському масштабі [3, с. 41].

Нетривале перебування денікінців на території України влітку – восени 1919-го року не відзначилося законодавчим та інституційним оформленням пам'яткоохоронної діяльності. Однак, окремі спроби забезпечити історико-культурне надбання минулих епох таки робилися. Так, було створено Комітет охорони пам'яток при ВУАН (Всеукраїнській академії наук) на чолі із Д. І. Багалієм, до складу котрого входили також представники університету св. Володимира у Києві, Польського університету, історичного товариства Нестора Літописця [14, с. 100].

Із встановленням більшовицького режиму на більшій частині території України на початку 1919-го року починаються спроби формування пам'яткоохоронних інституцій радянської України. Основою для розбудови системи державного контролю за пам'ятками минулого став декрет РНК РРФСР «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини» від 5-го жовтня 1918-го року [7, с. 119]. Велике значення для утвердження цих інституційних структур на території України було утворення у лютому 1919-го року Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу) УСРР [5, с. 34]. На самому початку його діяльності було поставлено за мету зареєструвати, за можливості

– сприяти переміщенню у спеціалізовані установи об'єктів, що мали виняткову історичну та мистецьку значущість. В установчому документі цієї пам'яткоохоронної інституції всеукраїнського рівня («Проект положення про Всеукраїнський комітет охорони мистецтва і старовини») значна увага приділена взаємодії між загальнореспубліканськими відомствами та місцевими структурами. У проекті також указувалося на необхідність налагодження роботи Комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМІСів) у різних частинах України [18, Арк. 10]. Згідно із проектом, ВУКОПМІС створювався при Раді мистецтв, що була складовою частиною Народного комісаріату освіти радянської України. Через цей наркомат мало здійснюватися фінансування діяльності Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини [18, арк. 17]. Проектом визначалася й основні функції цієї інституції у вигляді реєстрації, охорони, контролю та популяризації всіх видів історико-культурного надбання. Задля максимально ефективної роботи з пам'ятками минулого планувалося створення п'яти тематичних секцій (музейної, архітектурної, археологічної, архівно-бібліотечної та етнографічної).

Всеукраїнська організація одразу ж зіткнулася із необхідністю формування мережі відповідних структур на місцях. Губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСи) створювалися для координації пам'яткоохоронної роботи у кожній з губерній. Вони діяли у Волинській, Київській, Одеській, Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях, а в Херсонській та Катеринославській їх функції покладалася на тамтешні відділи Наркомату освіти [7, с. 119]. Напрямки діяльності губернських комітетів можна прослідкувати за секціями, наявними у їх складі. Так, у складі Харківського ГУБКОПМІСу діяло п'ять тематичних секцій: музейна; архітектурно-монументальна; архівно-бібліотечна; етнографічна та археологічна [4, арк. 4]. Подібна структура із п'ятьма тематичними секціями була типовою для аналогічних інституцій, що існували в інших українських губерніях. На це вказують, зокрема, досліджені А. С. Мідько установчі та діловодні документи Чернігівського ГУБКОПМІСу [9, с. 105].

Протягом 1919-го року через нестабільну політичну ситуацію на території України, становище пам'яткоохоронних структур було невизначеним. Саме тоді Всеукраїнським комітетом охорони пам'яток мистецтва і старовини робиться спроба налагодити роботу найнижчої інституційної ланки, що мала опікуватися збереженням історико-культурного надбання на місцях – Комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини (КОПМІСів). Поширеним за тієї доби було залучення до пошукової роботи кореспондентів на місцях, котрими могли стати освічені представники всіх суспільних верств. Це могло дати поштовх створенню масового гро-

мадського руху, спрямованого на охорону вітчизняної старовини. Згідно із «Проектом положення про Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини», ВУКОПМІС через мережу ГУБКОПМІСів мав давати розпорядження місцевим комітетам (КОПМІСам) та слідкувати за їх виконанням. Крім цього, для допомоги місцевим комітетам мали відряджатися спеціалісти з метою збирання інформації від місцевих мешканців та кореспондентів КОПМІСів. Відомості про пам'ятки старовини мали зберігатися централізовано. Задля цього на базі матеріалів, зібраних під час польових експедицій, працівниками ВУКОПМІСу мали бути організовані фотографічний та фонографічний архіви [18, арк. 10]. Працівниками ГУБКОПМІСів створювалися спеціальні реєстраційні форми взяття на облік об'єктів історико-культурного надбання для кореспондентів на місцях. Такі картки розробляв, приміром, працівник Харківського губернського комітету С. А. Таранушенко для пам'яток дерев'яного зодчества [15, с. 271].

Із стабілізацією становища радянського режиму в Україні протягом 1920-го – 1921-го років робота Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини поступово зводиться нанівець. Пройшовши через спробу переформатування у квітні 1921-го року, дана інституція фактично припинила своє самостійне існування після низки скорочень листопада – грудня 1921-го року. Внаслідок цих заходів раніше самостійна структура стає частиною Головополітосвіти при Народному комісаріаті освіти України [15, с. 60]. Разом із реєстрацією пам'яток з метою їх подальшого збереження, до завдань працівників новоутвореної установи додалися й облік сучасного будівництва країни, її продуктивних сил, соціальних відносин та ідеологічних надбудов [8, с. 977]. Це вказує на те, що замість намагань розширити пам'яткоохоронну роботу за допомогою громадськості на місцях, завдання із реєстрації та збереження пам'яток старовини були змінені на агітаційно-пропагандистські.

Отже, порівнюючи заходи щодо охорони історико-культурного надбання за різних політичних режимів, які діяли протягом 1917-го – 1921-го років, можна простежити тенденції як до централізації, так і до децентралізації пам'яткоохоронної діяльності. Останні були особливо помітні за національно орієнтованих режимів (Української Центральної Ради, гетьманату П. П. Скоропадського, Директорії). Це було пов'язано, передовсім, із відсутністю досвіду у творенні та забезпеченні функціонування профільних міністерств та відомств. Окремі тенденції до децентралізації охорони пам'яток спостерігаються й за більшовиків. Спроби створити профільні структури всеукраїнського рівня задля збереження історико-культурних надбань минулого були притаманні всім політичним режимам доби Української революції та Громадянської війни. Однак, необхідність

налагодити пам'яткоохоронну роботу по всій території України спонукала тогочасні профільні інституції до взаємодії із представниками місцевої громадськості.

Література:

1. *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990). К.: Вища школа, 1991.
2. *Алексєєв О. О.* Формування пам'яткоохоронного законодавства в перші роки радянської влади (1917–1920 рр.). Збірник наукових праць // Праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009, вип. XVII. С. 117–120.
3. *Вівсяна І. А.* Консолідація митців Галичини та Наддніпрянщини у створенні й охороні пам'яток національної культури (1917 – 1920 рр.) // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка. 2012. Вип. 15. С. 39-50.
4. ДАХО. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 7. 4 арк.
5. *Денисенко О. А.* Історична ретроспектива становлення пам'яткоохоронного законодавства в Україні. Збірник наукових праць // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. № 3, 2014. С. 5–10.
6. Звернення Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Генерального секретарства народної освіти до народу про збереження культурних цінностей // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. с. 460.
7. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» // Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. К.: Інститут історії України, 2015.
8. *Кушнір В. І.* Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний виміри // Народознавчі зошити. 2013. № 6 (114). С. 977–987.
9. *Мідько А. С.* Деякі аспекти становлення та розвитку державного управління охороною культурної спадщини на початку ХХ ст. (на основі звіту Секції охорони пам'яток старовини і мистецтва за 1919 -1920 рр.) // Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 104–108.
10. *Нестуля О. М.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. К., 1994.
11. *Нестуля О. М.* Доля церковної старовини в Україні. Ч. 1. К., 1995.
12. Основи пам'яткознавства // Під заг. ред.: Гріффена Л. О., Титової О. М. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2012.

13. Охрана, использование и пропаганда памятников истории и культуры в УССР (1917-1981). К., 1987.
14. Рудий Г. Я. Становлення державної системи охорони історико-культурної спадщини в Україні (1918–1920 рр.) // Краєзнавство, 2001. № 1–4. С. 95–102.
15. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 років. Харків: видавець Савчук О. О., 2011.
16. Ткаченко В. В. Наукова діяльність комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини в Україні у перші повоєнні роки: матеріали 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф. [«Образование и наука на 21 от век 2008»], Софія: «Град-Бг», 2008. Т. 7.: Закон. История. С. 57–61.
17. Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2013.
18. ЦДАВО України. Ф. р-166. Оп. 1. Спр. 680. 10 арк.

УДК 069-021.341:[39+72] (477)

Сучасний розвиток музеїв-скансенів в українській музейній структурі

Проненко Ірина Віталіївна

У статті висвітлюється сучасний розвиток музеїв-скансенів України. Розкриваються основні тенденції та особливості цього процесу. Автор розглядає можливості, які надають музеї-скансени для презентації історико-культурної спадщини. Висвітлюються можливості залучення сучасних інформаційних технологій до розвитку скансенів.

Ключові слова: музей-скансен, трансляція культурних цінностей, нематеріальна культурна спадщина, доповнена реальність.

Проненко Ирина. Современное развитие музеев-скансенов в украинской музейной структуре.

В статье освещается современное развитие музеев-скансенов Украины. Раскрываются основные тенденции и особенности этого процесса. Автор рассматривает возможности, которые дают музеи-скансены для презентации историко-культурного наследия. Рассматриваются возможности использования современных информационных технологий для развития скансенов.

Ключевые слова: музей-скансен, трансляция культурных ценностей, нематериальное культурное наследие, дополненная реальность.

Pronenko Irina. Current development of museums-scansens in the Ukrainian museum structure. The article describes the current development of Ukrainian museums-scansenes. The main tendencies and peculiarities of this process are revealed. The possibilities of providing the presentation of the historical and cultural heritage by this type of museum are examined. The opportunities of using the modern information technologies for the development of scansens are analyzed.

Keywords: museum-scansen, translation of cultural values, intangible cultural heritage, augmented reality.

Важливим чинником формування національної свідомості, історичної пам'яті, почуття національної гідності нашого народу було і залишається музейництво. Етнографічні музеї, особливо музеї-скансени, стають осередками культурного та духовного розвитку народу. Вони допомагають гуманізації суспільства та ствердженню української нації через знайомство

з її матеріальною та нематеріальною культурною спадщиною. Тому дуже важливо розвивати існуючі та заохочувати створення нових музеїв-скансенів на нашій території. Це дозволить познайомити українців та іноземців із матеріальним та нематеріальним здобутком України.

Вивченням музеїв-скансенів займалися такі дослідники? як З. С. Гудченко [2], А. Г. Данилюк, І. Д. Красовський [3], В. Г. Шмельов [20] та інші. В їхніх роботах скансени розглядаються як архітектурне чи етнографічне надбання, проте досліджень сучасного становища цього виду музеїв на території України майже немає. Сьогоднішня потреба швидкого реагування на потреби суспільства. В даній роботі були використані найновіші відомості про розвиток музеїв-скансенів на території України. Автор використовував усні свідчення, отримані у ході бесід зі співробітниками українських музеїв-скансенів, таких як Національний музей народної архітектури та побуту України у Пироговому, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у Переяславі-Хмельницькому, Закарпатський музей народної архітектури та побуту в Ужгороді. Також були проаналізовані сайти досліджуваних музеїв, що дають змогу відстежувати у теперішньому часі музейні події та реакцію на них відвідувачів [11-17].

Мета дослідження – охарактеризувати сучасні перспективи розвитку музеїв-скансенів у вітчизняній практиці, з'ясувати, які можливості для розвитку вітчизняного музейництва дає поширення мережі скансенів в Україні.

Скансени – це етнографічні музеї просто неба, тобто своєрідні архітектурно-етнографічні комплекси під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. Це дає змогу демонструвати пам'ятки матеріальної і духовної культури в умовах, максимально наближених до аутентичних. Пізнавальне значення та емоційний вплив таких музеїв дуже великий [1, с. 80]. Музей-скансен виступає як сховище матеріальної і духовної спадщини і, одночасно, як транслятор культурних цінностей. Презентації нематеріальної культурної спадщини в музеях скансенівського типу – це одна з основ збереження сучасної етнічної культури. При цьому під нематеріальною спадщиною ми маємо на увазі звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти та культурні простори, які визнані спільнотами, групами і, в деяких випадках, окремими особами як частина їхньої культурної спадщини [10].

Перший скансен на території України було засновано у 1964 році в Переяславі-Хмельницькому, що на Київщині. Згодом музеї скансенівського типу з'явилися в Ужгороді (1965), Львові (1966), Києві (1969), Чернівцях (1977) [2]. Зараз в Україні діє 17 музеїв-скансенів і кожного року ця цифра

зростає. Великої популярності в Україні здобули такі музеї-скансени як Національний музей народної архітектури та побуту України у Пироговому [16], Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у Переяславі-Хмельницькому [15], Музей народної архітектури та побуту у Львові [14], Закарпатський музей народної архітектури та побуту в Ужгороді та інші. Суттєву роль у розвитку системи музеїв-скансенів України відіграють і приватні музеї («Мамаєва Слобода» [11] та інші), що мають більше можливостей для атракції відвідувачів, зокрема, частіше оновлюють свої колекції та більш жваво залучають новітні інформаційні технології.

Сучасний стан музейної справи орієнтує на інтегративність, залученість, комплексність, взаємозумовленість музею та об'єктів зберігання [6]. Все це гармонійно поєднується в музеях-скансенах, що відтворюють, зокрема, національні цінності через поєднання матеріальної та нематеріальної спадщини. Через музеї-скансени до національних традицій долучаються, перш за все, діти як дошкільного віку, так і школярі. У цих музеях вони можуть спробувати стародавні ремесла на собі чи дізнатися цікавинки з минулого.

На сучасному етапі все більшого значення у діяльності скансенів набуває використання сучасних інформаційних технологій, в тому числі, технологій доповненої реальності чи QR-кодів. Доповнена реальність – це пряме або непряме відображення навколишньої дійсності в реальному часі, елементи якої доповнені створеним на комп'ютері віртуальним простором (звуками, відео, графікою, даними з GPS) [4]. Найбільший інтерес для реалізації методу «доповненої реальності» представляє сьогодні створення тривимірних моделей об'єктів на екранах смартфонів, планшетних комп'ютерів, а також низки перспективних пристроїв (окуляри Google-скла, Смарт-бачення, чи 3D-маніпулятори). Ці технології створюють можливість організації інтерактивного середовища всередині музейного простору. Крім того, нові інформаційні технології полегшують проведення суспільно-резонансних акцій, PR-заходів, що дає змогу зацікавити та долучити до відвідування музеїв якомога більше відвідувачів та волонтерів.

Нещодавно команда Google в Україні за участі Міністерства культури України представила віртуальний тур по українським музеям під відкритим небом. Сім музеїв в різних регіонах України тепер відкриті для віртуальної екскурсії, а саме: Національний музей народної архітектури та побуту України у Пироговому, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у Переяславі-Хмельницькому, Музей народної архітектури та побуту у Львові, Закарпатський музей народної архітектури та побуту в Ужгороді, «Мамаєва Слобода», Запорізьська Січ та резиденція

Богдана Хмельницького в Чигирині [7]. Цей проект дає можливість тим, хто невзможі відвідати музей під відкритим небом, дізнатися більше про народну архітектуру та побут наших предків в режимі онлайн.

Загалом, нові інформаційні технології дозволяють розширити межі експозиції, показати величезний обсяг додаткової інформації і багаторазово посилити емоційний вплив на відвідувача. У той же час, новітні технології є лише доповненням до експозиції музеїв. Маленькі відвідувачі беруть участь у майстер-класах з традиційної кулінарії [13], гончарства [11], плетіння [16] і т.д. Кожен український музей-скансен характеризується різноманітністю подібних занять як для дітей, так і для дорослих. Родини із задоволенням відвідують свята та фестивалі, що регулярно організуються музейниками скансенів. Про це свідчать відгуки в соціальних мережах, дані самих музеїв та туристичних агенцій, що відкривають все нові тури до музеїв-скансенів [5; 6].

Таким чином, звернення до нематеріальної спадщини і включення її до площини музейної діяльності можна розглядати як процес, що робить модель музею-скансену більш «живим». При цьому зберігаються інституційні особливості музею, проте він стає все менш консервативним та більше відповідає запитам та побажанням сучасної людини.

Функція трансляції цінностей в музеї-скансені розкривається через спадкоємність традицій за допомогою діалогу з відвідувачем. Найбільш пріоритетними формами трансляції нематеріальної спадщини нам видаються комплексні, оскільки вони найбільш емоційно і барвисто відтворюють нематеріальну спадщину в музейному просторі. Серед найцікавіших комплексних форм виділяється музейне свято та музейний фестиваль [18].

Ефективна трансляція та збереження нематеріальної культурної спадщини в скансенах сприяє зростанню туристичного попиту на цей вид музеїв. Крім того, цікавість до національної культури активізується в переломні моменти розвитку суспільства, коли очевидно є криза його ідентичності. Як зазначали у бесідах за автором роботи музеї-скансенів, порівняно з другою половиною ХХ та початком ХХІ ст. музеї-скансени нині отримали більшу популярність серед українців. Про це ж свідчить і збільшення у туристичних агенціях кількості екскурсійних подорожей до музеїв-скансенів України [5; 6]. Зростає кількість українських скансенів. Як було зазначено вище, наприкінці 80-х років ХХ ст. скансенів було 6, зараз їх налічується 17. Все це зумовлює необхідність подальшої роботи з модернізації вже існуючих музеїв-скансенів та впровадження нових, аби задовольнити сучасні потреби суспільства.

Сучасний музей-скансен виступає як своєрідна моделююча система культури. Тому завдання музею-скансену полягає не в тому, щоб дати

фундаментальні знання, а у формуванні (вдосконаленні, закріпленні) ставлення людини до світу, його минулого.

Сьогоднішній досвід функціонування музеїв-скансенів показує, що за змістовним наповненням ці види музеїв є інноваційними. Залучення новітніх методів у музейній практиці дає можливість інтегрувати зусилля сім'ї, школи, громадських організацій, культурних та мистецьких об'єднань (фестивалі народної творчості, конкурси талантів). Зараз у скансенах активно впроваджуються для школярів відкриті уроки за участі акторів. Громадські організації на базі музею проводять просвітницьку діяльність, благодійні акції. Можна стверджувати, що музеї-скансени мають потенціал для реалізації рекреативного, розвиваючого, морального, естетичного дозвілля. Отже, скансени починають «осучаснюватися» та розвиватися, формуючи духовні та сімейні цінності і традиції. Таким чином, вони позиціонують себе унікальними соціально-культурними та педагогічними комплексами, що розвиваються та «йдуть у ногу з часом».

Як бачимо, скансени – це тип музею, що має великий потенціал для розвитку у сучасних умовах. Зростання мережі скансенів – це світова тенденція, що проявляється і в Україні. Сьогодні музеї скансенівського типу значно розширили традиційні методи своєї роботи. За останні роки такі музеї викликають все більший інтерес суспільства. Можна зробити висновок, що при їхній правильній організації, професійному підході та умілому менеджменті за такими музеями – перспективне майбутнє.

Наприкінці хотілося б зазначити, що хоча музеї-скансени і розвиваються досить активно, проте це не стосується Харківщини. На сьогодні немає музею-скансену, що гідно презентує Харківську область. При цьому регіон має культурний та туристичний потенціал, зокрема, значну та унікальну археологічну спадщину, для створення тут музеїв скансенівського типу.

Література

1. Афанасьєв, О. Є. Скансени України як важливий туристичний ресурс / О. Є. Афанасьєв, Є. В. Бурлака, Ю. М. Маркіна // Туристична індустрія : сучасний стан та пріоритети розвитку : Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. – Луганськ, 2009. – С.80–84. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/afanasjev5.htm. – Назва з екрану.

2. Гудченко, З. Музеї народної архітектури України / З. Гудченко . – К., 2007. – 120 с.
3. Данилюк, А. Музей народної архітектури та побуту у Львові / А. Данилюк, І. Красовський, Б. Рибак, В. Янов. – Львів, 1980.
4. Доповнена реальність: як пристрої розширюють межі сприйняття [Електронний ресурс]. – Режим доступу <https://techtoday.in.ua/reviews/dopovnena-realist-yak-pristroyi-rozshiryuyut-mezhi-spriynnyattya-25994.html> – Назва з екрану.
5. Експерсії до музею Пирогово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conciiergegroup.org/ukr/muzei-pirogovo/> – Назва з екрану.
6. Експерсія до Пирогово. Казка під відкритим небом [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://toursdekiev.com.ua/> – Назва з екрану.
7. 3D-експерсія українськими музеями під відкритим небом. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://museums.authenticukraine.com.ua/ua/> – Назва з екрану.
8. Закон України Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niez-pereyaslav.com.ua/ua/about>. – Назва з екрану.
9. Именнова, Л. С. Музейная дестинация в системе культурного туризма / Л. С. Именнова // V Международные музейные чтения «Современные проблемы музееведения» : Международная Интернет-конференция. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wap.ogiik.forum24.ru/71-4-0-0000001-000-0-0-1304342208> . — Назва з екрану.
10. Конвенция ЮНЕСКО «Об охране нематериального культурного наследия» (2003). Париж, 17 октября 2003 г. // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml – Назва з екрану.
11. Мамаєва Слобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://mamajeva-sloboda.ua/> – Назва з екрану.
12. Музей архітектури і побуту «Старе село» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.derev.org.ua/muzei/stareselo.htm>. – Назва з екрану.
13. Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://davniyhalych.com.ua/muzei/muzeiarhitekturi/item/79-muzei-narodnoi-arhitekturi>. – Назва з екрану.
14. Музей народної архітектури та побуту у Львові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.skansen.lviv.ua/info/services>. – Назва з екрану.

15. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niez-pereyaslav.com.ua/ua/about>. – Назва з екрану.
16. Національний музей народної архітектури та побуту України у Пирогові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pyrohiv.com.ua/ua/>. – Назва з екрану.
17. Рокинівський музей історії сільського господарства Волині-скансен [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://volyn-museum.at.ua/index/rokinivskij_muzej_istoriji_silskogo_gospodarstva_volini_skansen/0-23. – Назва з екрану.
18. Сотникова, С. И. Музей в меняющемся мире (наука и практика) / С. И. Сотникова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://museolog.rsu.ru>
19. Хадсон, К. Общественное качество музея / К. Хадсон // Вестник Ассоциации «Открытый музей». — 1998. — № 2-3. — С. 46-51
20. Шмелев В. Г. Музеи под открытым небом: очерки истории возникновения и развития / В.Г. Шмелев. — К., 1983.

УДК 070.487(47+57)»1953/1964»:741.5.041:316.444.24-058.237

Образи інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» у 1953-1964 рр.

Гела Оксана Миколаївна

У статті розглядається проблема репрезентації інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил». Автором встановлено, що найбільш уживаною була категорія творчої інтелігенції, а образи, як правило, були представлені з негативно-комічною конотацією і створювалися на підставі протиставлення фізичної і розумової праці.

Ключові слова: інтелігенція, карикатура, образ, «Крокодил»

Гела Оксана. *Образы интеллигенции в карикатурах журнала «Крокодил» в 1953-1964 гг.* В статье рассматривается проблема репрезентации интеллигенции в карикатурах журнала «Крокодил». Автором установлено, что наиболее употребляемой была категория творческой интеллигенции, а образы, как правило, были представлены с негативно-комической коннотацией и создавались на основании противопоставления физического и умственного труда.

Ключевые слова: интеллигенция, карикатура, образ, «Крокодил»

Hela Oksana. *Images of the intelligentsia in the cartoons of the magazine «Krokodil» in 1953-1964.*

The article deals with the problem of representation the intelligentsia in the caricatures of the magazine «Krokodil». The author found that the category of creative intelligentsia was the most used, images as a rule, were presented with a negative comic connotation and also were created on the basis of the opposition of physical and mental labor during this period.

Keywords: intelligentsia, caricature, image, «Krokodil»

Традиція використання сатири в якості транслятора ідеологій, ідей, стереотипів виникла досить давно. Однак саме в Радянському Союзі сатиричне мистецтво посіло особливе місце в ієрархії пропагандистських інструментів [14, с. 125] завдяки наявності таких характеристик, як схематичність, доступність сприйняття та емоційно-оціночна складова. Одним із прикладів використання цього виду гумору стали сатиричні журнали, в яких міститься велика кількість політичної і соціальної карикатури. При цьому карикатура мала змогу транслювати певні стереотипи у свідомості радянської людини.

©Гела О. М., 2017

Період хрущовської «відлиги» відзначається амбівалентністю багатьох політичних, соціальних і культурних процесів. Незважаючи на вже сформований до цього часу позитивний образ нової радянської інтелігенції, на яку і спиралася в ідеологічному плані влада, продовжував функціонувати і інший, упереджений погляд (відносно того, що інтелігенція мала потенційну можливість до інакомислення). Ці явища знайшли своє відображення у візуальній культурі того часу. Відповідно до цього, метою статті є необхідність проаналізувати особливості репрезентації інтелігенції, створити типологію образів і простежити їхню еволюцію на прикладі журналу «Крокодил».

Журнал «Крокодил» був найпопулярнішим загальносоюзним сатиричним виданням. Він почав випускатися з 1922 р. у видавництві «Робітничої газети», а з 1930 р. – у видавництві «Правда» [15, с. 176]. Тираж до 1964 р. досяг позначки в 2 млн. 50 тис. примірників. Періодичність випуску журналу в досліджуваній період – 36 номерів на рік (кількість сторінок – 16). При цьому, журнал грав досить помітну роль у житті радянського суспільства. Він виконував різні функції: розважальну, виховну, інформаційну, орієнтаційно-мотиваційну, комунікативну, організаційно-інтегруючу (по відношенню до інших сатиричних, і не тільки, видань). До журналу постійно зверталися люди зі скаргами, побажаннями та, що характерно, ці листи не тільки публікувалися: так, редакція нерідко особисто зверталася в партійні та комсомольські органи для вирішення відповідних проблем (питання звільнення тих, хто зловживав повноваженнями, вирішення житлово-побутових проблем і т. ін.).

Історіографічної базою дослідження є праці, присвячені аналізу карикатур, зокрема, можна відзначити статті харківської дослідниці Є. Єремєєвої [3], яка всебічно вивчає радянські карикатури, що містяться в журналі «Перець». Цікаві підходи до вивчення візуальної культури на прикладі радянських плакатів запропоновано в роботах С. Плаггенборга [12] та М. Ніколаєвої [11]. Також, потрібно згадати роботи Т. Віхавайнена і Г. Касьянова [2; 4], в яких розглядається таке явище, як інтелігенція.

Відзначимо, що поняття «інтелігенція» було введено і стало активно вживатися на території Російської імперії з 60-х рр. XIX ст., при цьому протягом десятиліть його значення і конотації неодноразово змінювалися. Дорадянське розуміння цього явища було розглянуто у «Віхах» (1909 р.), і головним критерієм визначення інтелігенції була визнана ідеологічна складова. Сприйняття феномена інтелігенції в Радянському Союзі відбувалося крізь призму двох головних категорій – розумової праці як основи діяльності і наявності вищої освіти (найчастіше визначальним для інтелігенції в карикатурах була наявність диплома). Саме таке розуміння сутності інтелігенції знайшло своє відображення в карикатурах журналу «Крокодил».

Протягом радянського періоду професійно-кваліфікаційна структура інтелігенції ускладнювалась. Наразі до неї відносили інженерно-технічну і наукову інтелігенцію, діячів літератури і мистецтва, працівників освіти, охорони здоров'я. Можна розрізняти також групи інтелігенції за ступенем творчого характеру праці, рівнем кваліфікації та відповідальності [1].

У зв'язку з тим, що карикатура в періодичних виданнях є масовим джерелом, виникла необхідність застосування контент-аналізу з практичною реалізацією у вигляді створення бази даних. До бази даних увійшла 831 карикатура з 400 номерів, виданих за період хрущовської «відлиги». Загальна кількість текстів (як візуальних, так і наративних) за цей період становить близько 24 000 тис., з яких половина – візуальні джерела. Отже, за підрахунками близько 4 % становили сюжети, присвячені інтелігенції: її особливостям, ролі у суспільстві та особистісним недолікам.

Для подальшого аналізу було створено 5 таблиць – «Метадані», «Персонажі», «Простір», «Сюжет», «Текст». Таблиця «Метадані» містить в собі такі імена полів – «№», «Рік», «Номер журналу», «Розмір» (великий, середній, малий), «Наявність підпису».

Таблиця «Персонажі» дає змогу типологізувати та прослідкувати еволюцію образів інтелігенції. Таблиця містить в собі категорії: «№», «Персонаж тип» (спеціалісти сільського господарства, науково-технічна, діячі літератури на мистецтва, науково-академічна, інші), «Персонаж вид» (інженер, художник, письменник, поет, учений, редактор, критик, драматург, режисер, композитор, цитатчик, лектор, зоотехнік, агроном, лікар, ветеринар, артист, студент, вчитель, музикант, винахідник, конструктор, сценарист тощо), «Стать», «Характеристика» (негативна, позитивна, комічна, нейтральна, негативно-комічна, нещасна), «Роль в діалозі» (першорядна, другорядна), «Положення в просторі», «Вид зображення».

Таблиця «Простір» покликана допомогти при аналізі символічного поля карикатури. Вона містить такі елементи: «№», «Кордон» (темпоральний, територіальний, відсутній), «Композиція» (центр, периферія), «Світ речей» (окуляри, костюм, книга, ручка, люлька тощо), «Колір». Таблиця «Сюжет» зосереджена на безпосередньому аналізі проблематики, актуалізованої в кожній окремії карикатурі. Вона містить наступні категорії: «№», «Проблематика: загальна» (сучасність, минуле), «Проблематика: приватна» (канцеляризм, непрофесіоналізм, алкоголізм, бездарність і т.п.). Нарешті, таблиця «Текст» була створена для додаткового аналізу тих карикатур, які є допоміжними по відношенню до текстової частини (це могли бути фейлетони, памфлети, байки і т.п.). Відзначимо, що деякі позиції бази даних (чоловіки / жінки, кордони, композиція, колір, світ речей) у зв'язку з поставленою метою дослідження в даній статті аналізуватися не будуть.

З усього масиву карикатур умовно можна виділити наступні типи інтелігенції: діячі літератури та мистецтва (письменники, поети, художники, архітектори, композитори, артисти тощо); науково-академічна інтелігенція (вчені, лектори, викладачі), з якою тісно було пов'язане питання діяльності науково-дослідних інституцій, що нерідко ставали об'єктами уваги карикатуристів; науково-технічна інтелігенція (інженери, конструктори, винахідники); спеціалісти сільського господарства (агрономи, зоотехніки, ветеринари); та інші (вчителі, лікарі, адвокати, студенти, медичні сестри). Варто зазначити, що ці групи є тісно пов'язаними між собою, а віднесення представників до тієї чи іншої категорії відбувається згідно з професійно-кваліфікаційною структурою інтелігенції.

Розподіл кількості карикатур в журналі «Крокодил» у хрущовський період виглядає наступним чином (див. Графік 1.):



Графік 1. Динаміка зображення інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» у 1953-1964 рр.

Динаміка кількості сюжетів, присвячених інтелігенції, показує, що найбільшу кількість карикатур було опубліковано в 1954 році – 117. Це пояснюється тим, що процес послаблення ідеологічного контролю на 1954 р. ще не розпочався (в 1954 р. – кількість позитивних конотацій в карикатурах – 2%; а в 1956 р. – 10 %). Окрім того, порівнювати з 1953 р. важко, адже карикатури аналізувалися з 25 номеру журналу «Крокодил» (за основу використане формальне перебування при владі М. С. Хрущова). Другий сплеск спостерігається в 1956 р. – 99 карикатур, що безпосередньо пов'язано з тими суспільно-політичними подіями, які мали місце в житті Радянського Союзу, зокрема, XX з'їздом КПРС, на якому відбулося

засудження культу особистості Й. В. Сталіна та його політики. Наслідком цього стало деяке послаблення ідеологічного тиску в області літератури та мистецтва.

Однак, у результаті відбулося зростання активності інтелігенції, що змусило владу переглянути політику щодо останньої. У зв'язку з цим характерною є постанова Президії ЦК КПРС (закритий лист до партійних організацій) «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів» від 19 грудня 1956 р., в якій зазначається: «... необхідно всіляко поліпшити ідейно-політичну роботу серед інтелігенції, виховуючи її в дусі беззавітного і чесного служіння радянському народові. Велика роль в ідейному вихованні радянських людей належить друку і радіо. Однак за останній час в ряді газет і журналів стали з'являтися такі статті, фейлетони, оповідання та малюнки, в яких у неправильному світлі показується наша дійсність. Це свідчить про те, що редакційні колеги деяких газет і журналів послабили увагу до ідейної сторони публікованих матеріалів. Необхідно, щоб у всій своїй діяльності радянська преса і радіо неухильно керувалися політикою партії ... » [13]. Публікація відповідного листа пояснює одну з причин різкого зростання кількості карикатур на інтелігенцію в 1956 році.

Характерною риторикою наповнювалися не тільки закриті листи, але й наради з питань літератури і мистецтва, партійні з'їзди і пленуми ЦК, зустрічі інтелігенції з керівниками партії тощо. Втім, зростання числа карикатур пояснюється не тільки безпосереднім впливом державної політики на періодичну пресу (журнал «Крокодил» був частиною офіційного дискурсу), але й реакцією самої інтелігенції на ці процеси (редактори, художники журналу і були тією самою інтелігенцією).

Як бачимо, на графіку ще один сплеск кількості карикатур спостерігається в 1963 р. Причиною цього є події, що відбулися протягом кінця 1962 р. та початку 1963 р. Так, 1 грудня 1962 р. відбулася виставка художників-авангардистів студії «Нова реальність», яку відвідав М. С. Хрущов, розкритикувавши представлені там твори мистецтва. Авангардизм, що з'явився в межах багатьох течій, особливо яскраво прослідковувався в кубізмі та абстракціонізмі. Саме представники цих напрямків мистецтва стали головним об'єктом висміювання в карикатурах журналу «Крокодил» у 1963 р. Показовими стали й інші події: варто згадати про закриті зустрічі М. С. Хрущова з діячами літератури і мистецтва 17 грудня 1962 р. та 7-8 березня 1963 р. (ці події описані в повісті О. І. Солженіцина «Буцалось телятко з дубом»), на яких була засуджена творча діяльність художників, скульпторів, письменників та ін.

Характерно, що головною проблематикою сюжетів карикатур, які аналізуються, була тема корисності праці та її якості. У 1953-1964 рр. інте-

лігенцію висміюють не як носіїв «старої культури», як це було в 1930-х рр., а як носіїв теоретичного знання, яке не має відчутного практичного значення. Сюжетні характеристики, як правило, носять побутовий характер і пов'язані з критикою наступних недоліків, притаманних інтелігенції: письменники відірвані від життя [5, с. 13], інженери і агрономи зайняті виключно канцеляристською роботою [10, с. 13], [6, с. 5], архітектори виступають як творці недоречних будівельних надбудов [9, с. 5], викладачі використовують у своїх лекціях велику кількість цитат і т. д. Таким чином, відбувається протиставлення фізичної і розумової праці, де остання виступає як непотрібна, та, що немає практичного значення для індустріального розвитку держави.

Варто відзначити, що були поширені й інші сюжети, які створювали позитивний образ радянської інтелігенції – діяльність радянських вчених в Антарктиді (як протиставлення до «тепличного вченого»), критичний тиск бюрократизму на творчих людей, негативний вплив паперової роботи на продуктивність праці, однак, ці сюжети були нечисленими.

Одним із результатів дослідження стало виявлення найбільш повторюваних образів, які характеризують різні категорії інтелігенції. Так, 58% (481 карикатура) становлять зображення, на яких представлена творча інтелігенція (діячі літератури та мистецтва). Головним об'єктом уваги були незадовільні результати їхньої інтелектуальної діяльності, наприклад, відірваність письменників від сучасності, небажання створювати новий продукт, плагиат.

Ці образи протягом хрущовського періоду зазнавали певної трансформації. Наприклад, образ художника еволюціонував наступним чином: від художника-ледаря, безталанного та однотипного в 1953-1954 рр. до гіперболізації творчості художників-абстракціоністів в карикатурах та актуалізації певних особистісних якостей: нарцисизму, некритичного ставлення до творчості наприкінці хрущовського періоду. При цьому, трансформація образів відбувалася в залежності від тих загальнокультурних процесів, що мали місце в країні.

Карикатури на науково-академічну інтелігенцію склали 19% (155) від загальної кількості. Каноном зображення став образ інтелігента-вченого, який займається непотрібними суспільству дослідженнями. Цікавою є доля дисертантів у карикатурах: так, єдиним результатом деяких дисертацій стає вчений ступінь. Часто постає питання відсутності професійної етики – використання чужих думок у роботі, приписування вчених заслуг собі тощо. З цими сюжетами тісно пов'язана критика науково-дослідних інститутів, в яких працює інтелігенція (Інститут сходознавства, Інститут бджільництва і т.д.). Так, в Інституті бджільництва займаються вивченням однієї бджоли, ставлячи наукову проблему наступним чином: «Чи може бджола стрибати?» [7, с. 2].

Спеціалісти сільського господарства, незважаючи на свою затребуваність саме в хрущовський період, склали всього 7% (60) від загальної кількості карикатур. Найбільш вживаним став образ сільського інтелігента-канцеляриста, відірваного від роботи в полі, який не бажає їздити в село і «ходить навкруги» [8, с. 7]. Частіше за інших використовувався образ агронома, якого зображували як тимчасове явище на селі, недосвідченого та такого, який бачить культури лише на виставці чи на папері. Характерно, що в карикатурах журналу «Крокодил» не висвітлювали проблеми, пов'язані з таким явищем, як «лисенківщина» (наприклад, таврування генетиків), яке мало місце в цей час.

Зображення науково-технічної інтелігенції склали 5% від загального числа карикатур. Характерно, що образ інженера-шкідника, який дуже часто зустрічається в 1930-і рр., у цей період відсутній. Тепер його замінили образи інженера-непрофесіонала, інженера-канцеляриста. Відзначимо також, що відбуваються зміни у «світі речей» інженерів: так, професійна форма на карикатурах часто замінюється діловими костюмами.

Категорія «інші» становила 11% карикатур і представлена, перш за все, нейтральними чи позитивними образами лікарів і вчителів, а також образами студентів, лаборантів, бібліотекарів та ін. Для цих зображень найчастіше використовувався такий вид комічного, як гумор. Студентство, як правило, зображували ледарями, які не бажають відвідувати лекції чи складати іспити. До цього додавався відповідний тавруючий зовнішній вигляд – одяг, який носили стиляги. Варто зазначити, що використовувався і позитивний образ студентства (наприклад, студентів МДУ), які виступали предметом гордості в державі.

У цілому, кількість позитивних образів радянської інтелігенції була незначною – 7 % від загальної кількості. Це пояснюється, насамперед, жанровою особливістю карикатур, спрямованих, у першу чергу, на гіперболізацію недоліків і їх висміювання. Позитивний образ міг створюватися різними шляхами: на протиставленні конотаційних характеристик (позитивного та негативного героя-інтелігента), або за допомогою використання портретних зображень, дружніх шаржів конкретних діячів, які прославляли свою країну.

Крім того, позитивний образ інтелігенції формувався через певні категорії інтелігенції в карикатурах. Так, образ вчителя використовується всього 14 разів (з 831), при цьому, більшість з карикатур носять нейтральний характер, а сам вчитель виступає другорядним персонажем з позитивною конотацією. Також, карикатура на конструкторів зустрічається лише 3 рази, що пов'язано з практичними результатами їхньої праці, корисної в загальнодержавних масштабах.

Здебільшого створення позитивного образу радянської інтелігенції покладалося на плакати, які були покликані прославляти державу, стимулювати до праці тощо. Наприклад, на плакаті В. І. Говоркова «Молодий інженер, в цех!» (1956) міститься образ ідеального інженера, інтелігента, який не стоїть на місці, а прагне до роботи (малюнок не статичний, він у русі). Зображення в цьому випадку абсолютно реалістичне, у той час як карикатурні малюнки часто гіперболізовані: люди на них можуть зображуватися в польоті, у зменшеному вигляді і т. п.

У 1950-1960-х рр., на відміну від 1920-1930-х рр., іконографічний образ інтелігента стає більш комічним. Інтелігент на зображувальному полі карикатури розміщується ближче до периферії, також нерідко відбувається порівняння антагоністів: працюючого робітника, який здебільшого зображений статично, та інтелігента-неробу. Інколи інтелігента розміщують у композиційному центрі, але у зменшеному масштабі, демонструючи таким чином зневажливе ставлення до нього. У деяких карикатурах використовується розмежувальна лінія – недоторканий кордон (до та після, або минуле та сучасність), при цьому на зображувальному полі діючими фігурами є гіперболізовані образи бінарних опозицій – праці та лідарства. Художній хід недоторканості кордонів акцентує увагу на емоційній складовій зображення, «захищаючи» читачів від поганого минулого.

Водночас, у хрущовський період художники відмовляються від методу історичної ретроспективи. Якщо для 1920-1930 рр. було характерно створення карикатур на підставі звернення до образів «контрреволюційної» інтелігенції (есерів, меншовиків, зокрема популярним був образ Л. Троцького, тобто, по суті відбувалося отождоження з ворогом, «Чужим») або використання дорадянського розуміння сутності інтелігенції, то в досліджуваній період ці образи створювалися виключно в межах категорії «Свого».

Показово, що кількість карикатур у журналі «Перець» вдвічі менша, аніж у журналі «Крокодил». При цьому, статистика показує відмінності в політиці журналів, що проводилась по відношенню до інтелігенції. Для «Перця» характерна актуалізація місцевих, більш приватних, «злободенних» проблем діяльності представників інтелігенції (проблема пияцтва інтелігенції, наприклад, в журналі «Крокодил» практично відсутня). У той же час, «Крокодил» намагався висвітлити загальні, глобальні недоліки інтелігенції. Обумовлено це не тільки географією (республіканське vs загальносоюзне видання), але й відмінністю того значення, що надавалося журналам «Перець» та «Крокодил».

Варто зазначити, що персонажі були, як правило, збірними, безіменними. Такий спосіб давав змогу конструювати стереотипи відносно тих чи інших категорій інтелігенції. Цікавим є той факт, що в журналі в до-

сліджуваний період, як правило, не висвітлювалися конкретно-історичні події, пов'язані з проблемою взаємин влади та інтелігенції. Наприклад, переслідування Б. Л. Пастернака за здобуття ним Нобелівської премії в галузі літератури (роман «Доктор Живаго») взагалі не були висвітлені в журналі, хоча це питання отримало широкий резонанс серед радянської, не тільки літературної, інтелігенції (згадайте хоча б статті з газет «Правда», «Літературна газета», негативні висловлювання головного редактора «Нового світу» К. М. Симонова тощо). На нашу думку, це було обумовлено тим, що в хрущовський період були скорочені кадри в цензурі, зокрема, при редакціях журналів, газет. Таким чином, штатні працівники отримали більшу можливість самостійно відбирати матеріал.

Самостійність у виборі матеріалу для публікацій – це не єдина особливість хрущовського періоду для журналу «Крокодил». Так, редакцією журналу в 1953-1964 рр. було створено ряд нових рубрик, в яких головними об'єктами сюжетних сцен ставала інтелігенція: «У світі лірики»; «Роздуми біля театрального під'їзду»; «Критичні сонети»; «Просимо слова»; «Картинки про художників»; «Таланти і шанувальники»; «Любов і колби»; «В іронічному ключі»; «Серед муз і грацій»; «Літературні пародії»; «Близько науки і навколо техніки». Деякі з цих рубрик продовжили своє існування і в наступні роки. Варто сказати, що саме на 1953-1964 рр. припадає найбільша кількість карикатур, присвячених інтелігенції.

Таким чином, трансформація образів інтелігенції в карикатурах журналу «Крокодил» відбувалася в межах загальнокультурних історичних процесів. Найбільш поширеним стало висвітлення образів тих представників інтелігенції, які займалися питаннями літератури та мистецтва. Спектр елементів, що склали образи інтелігенції, базувався як на негативних (псевдонауковці, які займаються непотрібними суспільству дослідженнями, чи не працюють взагалі, при цьому отримавши науковий ступінь завдяки родинним зв'язкам), так і на позитивних професійно-особистісних якостях (професіоналізм, висока продуктивність, «служіння» державі). Тематичні сюжети і проблематики, які висвітлювалися на сторінках журналу говорять про те, що проблема інтелігенції як носіїв «старої культури», характерна для карикатур 1920 – 1930-х рр., у досліджуваний період не ставилася. Основою при конструюванні образів стало питання протиставлення фізичної (матеріальної) і розумової (духовної) праці.

Література

1. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article055456.html>. Доступ – 11.11.2017 р.
2. *Вихавайнен, Т.* Внутренний враг: борьба с мешанством как моральная миссия русской интеллигенции / Т. Вихавайнен. – СПб., 2004.
3. *Еремеева, Е.* Изучение советского юмористического дискурса с помощью технологий баз данных: на материалах журнала «Перец» и советских политических анекдотов [Электронный ресурс] / Е. Еремеева. – Режим доступа: http://kleio.asu.ru/2013/4/hcsj-42013_14-24.pdf. Доступ – 15.10.2017 р.
4. *Касьянов, Г.* Интеллигенция как носий национальной идеи и культуры. Историкографичні і джерелознавчі проблеми [Электронный ресурс] / Г. Касьянов. – Режим доступа: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nzvdpu_ist_2004_8_3.pdf. Доступ – 15.10.2017 р.
5. Крокодил. – 1954. – №7.
6. Крокодил. – 1954. – №8.
7. Крокодил. – 1954. – №11.
8. Крокодил. – 1954. – №15.
9. Крокодил. – 1954. – №17.
10. Крокодил. – 1954. – №35.
11. *Николаева, М.* Динамика образа врага в советском плакате (1917-1941) и модели идентификации советского человека / М. Николаева // Диалог со временем. – 2012. – № 39. – С. 372-386.
12. *Плаггенборг, С.* Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / С. Плаггенборг. – СПб., 2000.
13. Постановление Президиума ЦК КПСС «Письмо ЦК КПСС к партийным организациям «Об усилении политической работы партийных организаций в массах и пресечении вылазок антисоветских, враждебных элементов»» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.coldwar.ru/hrushev/postanovleniye-ob-usilenii-politicheskoy-raboti.php>. Доступ – 15.10.2017 р.
14. *Фокин, А.* Советская смеховая культура в эпоху «развернутого строительства коммунизма» / А. Фокин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – № 13. – С. 125-130.
15. *Стыкалин, С., Кременская, И.* Советская сатирическая печать 1917-1963: справочник. – М., 1963.

Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених на історичному факультеті у 2017 році

Кафедра історії Східної Європи

БОНДАРЕНКО Ігор Олександрович. Еволюція політичних поглядів С. П. Трубецького. Керівник диплому – проф. Любичев М. В.

ЛЕОНОВИЧ Юлія Олександрівна. Сім'я та шлюб в радянському суспільстві 1917–1977 рр. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.

МОЧАЛОВА Катерина Ігорівна. Військові дії російської армії у Центральній Європі у роки Північної війни. Керівник диплому – проф. Любичев М. В.

МИХАЙЛОВ Олександр Володимирович. Східна криза 1875–1878 рр. і громадськість Харківської губернії. Керівник диплому – проф. Любичев М. В.

ПАНІН Антон Олександрович. Чиновництво Харківської губернії у I половині XIX століття. Керівник диплому – проф. Духопельников В.М.

Кафедра історії України

ГАЛІЧЕНКО Катерина Вікторівна. Формування та розвиток студентської субкультури у радянські часи: 1920-1930 рр. Керівник диплому – проф. Посохова Л. Ю.

ДУРИЦЬКИЙ Петро Сергійович. Повсякденне життя харків'ян в умовах Української революції (1917 – 1921 рр.). Керівник диплому – проф. Наумов С. О.

ЛЯПКА Ігор Миколайович. Становлення та розвиток підприємництва в аграрному секторі України 1991-2008 рр.. Керівник диплому – проф. Посохова Л. Ю.



Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених у 2017 році

КІР'ЯН Олександра Миколаївна. Просопографічний портрет учасників будівельних загонів м. Харкова (1960-і – 1991 рр.). Керівник диплому – доцент Любавський Р. Г.

СТРАТІЛАТ Вікторія Федорівна. Інтернаціональні студентські будівельні загани: організація, діяльність, значення (на матеріалах Харківського університету 1960-і – поч. 1990-х рр.). Керівник диплому – проф. Наумов С. О.

ХОВТУРА Анастасія Сергіївна. Розвиток соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України (сер. XVIII ст. – 1917 р.). Керівник диплому – проф. Посохова Л. Ю.

Кафедра нової та новітньої історії

ВАРИБОК Тетяна Олександрівна. Особливості становлення та розвитку партійної системи Республіки Польща в кінці XX – на початку XXI ст. Керівник – доц. Чернявський Л. С.

ВОДОЛАЗСЬКА Ганна Олександрівна. Науково-організаційна і просвітницька діяльність М. Дринова (1866–1906 рр.). Керівник – доц. Страшнюк С. Ю.

ЗІНЧЕНКО Микола Віталійович. «Нація ісламу»: від радикалізму до інтеграції в американське суспільство (1930–2001 рр.). Керівник – доц. Страшнюк С. Ю.

КАРП Вікторія Григорівна. Ленд-ліз як інструмент зовнішньополітичної стратегії США в роки Другої світової війни. Керівник – проф. Станчев М. Г.

КУЛСЬЯКІНА Вікторія Анатоліївна. Образ Німеччини в російському друці (1871 – 1890 рр.). Керівник – доц. Миколенко Д. В.

МІХАЛЕВСЬКА Катерина Олегівна. Англо-японський союз в системі міжнародних відносин (1902 – 1922 рр.). Керівник – доц. Тумаков О. І.

ПАЦЕРА Дмитро Павлович. Трансформація шведської моделі соціально-економічного розвитку (середина 1970-х – середина 2010-х рр.). Керівник – доц. Миколенко Д. В.

ПУСТОВИЙ Ярослав Олександрович. Міжнародні аспекти Громадянської війни в США (1861–1865 рр.): дипломатичне протистояння Півночі і Півдня. Керівник – доц. Йолкін А. І.

ТЕТЕРЕВ Іван Вікторович. Формування Австралійського Союзу: від руху за самоврядування колоній до федеративної державності (1842 – 1914 рр.). Керівник – доц. Страшнюк С. Ю.

ЦІВКОВСЬКА Ганна Геннадіївна. Болгарський транзит: від радянської до європейської моделі розвитку (1989 – 2007 рр.). Керівник – проф. Станчев М. Г.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

БОЛДІЄНКОВ Павло Олександрович. Роль газет «Голос Польщі» та «Республіка» у процесі формування і трансляції ідей режиму «санації» Ю. Пілсудського (1926-1928 рр.). Керівник – доц. Івашенко В. Ю.

ЄЖКОВ Микита Юрійович. Дуель в Російській імперії: джерела та історіографія (проблема інтерференції дискурсів). Керівник – проф. Посохов С. І.

КАЛАШНІКОВА Ольга Юріївна. Столова гончарна кераміка черняхівської культури (за матеріалами археологічного комплексу Війтенки-І). Керівник – проф. Каплін О. Д.

КАЛЬЦОВА Анастасія Вікторівна. Музичні та театральні фестивалі в контексті розвитку культури на Харківщині (1964-2017 рр.). Керівник – проф. Куделко С. М.

КИРКАЧ Віталій Анатолійович. Будівлі скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу. Керівник – доц. Шрамко І. Б.

РИБАЛКО Анастасія Сергіївна. Повсякдення професорів Імператорського Харківського університету (1863-1917 роки): джерелознавчий аспект. Керівник – проф. Посохов С. І.

СЄДИХ Сергій Ігорович. Освітні стратегії у мемуаристиці російського дворянства XVIII ст. Керівник – доц. Івашенко В. Ю.

СТАДНИК Юлія Олександрівна. Амфорна тара на поселенні та могильнику Війтенки-I (за матеріалами розкопок 2004-2014 рр.). Керівник – доц. Скирда В. В.

ЦЕТІНІН Олександр Олександрович. Антиалкогольна компанія в СРСР (1985-1990 рр.) в оцінках сучасників. Керівник диплому – проф. Посохов С. І.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

БУЙДІН Максим Олегович. Воєнне мистецтво слов'ян в V-VII ст. в уявленні візантійських авторів. Керівник – проф. Сорочан С. Б.

ДЕРЕВ'ЯНЧЕНКО Віталій Сергійович. Рецепція античності в поезії В. Брюсова та В. Іванова. Керівник – доц. Мартем'янов О. П.

ЗУЙКОВ Володимир Олегович. Взаємовідносини Візантії і латинів в епоху Комнінів. Керівник диплому – проф. Сорочан С. Б.

КОВАЛЕНКО Дар'я Сергіївна. Єгипетські культури в Північному Причорномор'ї. Керівник – доц. Ручинська О. А.

КУЛБКО Дмитро Євгенійович. Боротьба Риму і Карфагену за панування у Західному Середземномор'ї у III- II ст. до н. е. Керівник – доц. Токарев А. М.

ПЕЦКО Анастасія Тарасівна. Еволюція жіночого костюму візантійського населення Криму V-XII століть. Керівник – проф. Сорочан С. Б.

ПОХОДНЯКОВА Альона Сергіївна. Набатеїські араби у IV ст. до н. е. – 106 р. н. е. Керівник – доц. Литовченко С. Д.

СИРОВАЦЬКИЙ Павло Миколайович. Страх в менталітеті візантійського суспільства (IV-IX). Керівник – проф. Сорочан С. Б.

Відомості про авторів

Боженко Анастасія Олегівна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, abozhenko1212@gmail.com

Буняк Олена Петрівна – старший науковий співробітник Національного музею історії України, olenabunyak@ukr.net

Гела Оксана Миколаївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, gelaoksi@mail.ru

Євсюкова Онисія Геннадіївна – здобувачка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, anisiya@i.ua

Калугін Олег Володимирович – аспірант Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, kalugin10oleg@gmail.com

Корольов Геннадій Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, hennadiikorolev@gmail.com

Махонін Олександр Олександрович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, aamahonin96@gmail.com

Новак Олександр Сергійович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, novackas1995@gmail.com

П'ятничук Тарас Іванович – аспірант, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, taras13a@gmail.com

Походнякова Альона Сергіївна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, alyona.pokhodnyakova@gmail.com

Проненко Ірина Віталіївна – аспірант Харківської державної академії культури, irinapronenko@ukr.net

Суховерська Ірина Іванівна – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка, 23anuri@gmail.com

Список скорочень

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ВУКОПМІС – Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини;

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет;

ВХУ – Вісник Харківського державного університету ім. О. М. Горького

ГУБКОПМІС – Губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини;

ДАХО – Державний архів Харківської області

КОПМІС – Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини;

КТОПСІМ – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва;

КУ – Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка

Наркомос – менш поширене найменування Народного комісаріату освіти;

НКО – Народний комісаріат освіти;

РНК – Рада народних комісарів;

РФСРР – Російська федеративна соціалістична радянська республіка;

ХГУ – Харьковский государственный университет им. А. М. Горького

ХДУ – Харьківський державний університет імені О. М. Горького

ЦКОПСІМ – Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 20

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск П. В. Єремєєв

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна

Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 22.12.2017. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 6,4 Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна

Надруковано: